

Tokat'ı Ziyaret Eden Amerikan Board Misyonerlerinin Verdiği Bilgilerin Şehir Tarihi Açıısından Önemi ve Değerlendirmesi*

The Importance and Assesment of the Information Provided by American Board Missionaries in Terms of the History of the Town

Gülbadi Alan** , Ayşegül Kuş***

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

** Kayseri Erciyes Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
gulbadi@erciyes.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9238-4942

Sorumlu yazar:
Corresponding author:
*** Samsun Ondokuz Mayıs
Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
aysegulkus@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8051-6001

Başvuru / Submitted :
20 Aralık 2023

Kabul / Accepted :
1 Mart 2023

DOI: 10.21021/osmed.1221926

Atıf/Citation:

Alan, G; Kuş, A. "Tokat'ı Ziyaret Eden Amerikan Board Misyonerlerinin Verdiği Bilgilerin Şehir Tarihi Açıısından Önemi ve Değerlendirmesi". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 17 (2023): 1-22.

Benzerlik / Similarity : %11

Öz

Şehir tarihi, kendine ait soru, konu, yöntem ve kaynakları olan bir disiplin veya bilim dalıdır ve her geçen gün bu alanla ilgili çalışmaların sayısı artmaktadır. Ülkemizde ve dünyada konuya verilen öneme binaen, yapılan araştırmalar temelde arşiv belgeleri, yapılar, yüzey araştırmaları, görsel kaynaklar, edebi eserler, el yazması eserler, mezarlıklar, mezar taşları, efsaneler, Őehirlerin sahip olduğu arşivler, Şehirlere yapılan ziyaretler sonrasında kaleme alınan seyyah yazıları vb. üzerine inşa edilmektedir.

Çalışmamızda Tokat Şehir tarihine katkı sunmak amacıyla, Şehri ziyaret eden Amerikan Board misyonerlerinin kaleme aldıkları yazılar değerlendirilecektir. 1810'da kurulan Amerikan Board örgütü misyonerleri, Anadolu'nun birçok Őehrinde görev yapmışlardır. Bu yerleşim yerlerinden biri de Tokat'tır. Önce Kuzey Ermeni Misyonu dahilinde bir istasyon olan, daha sonra Batı Türkiye Misyonu istasyonlarından Sivas'a bağlı bir dış istasyon haline gelen Şehir, birçok defa misyonerler tarafından ziyaret edilmiş, hatta istasyon olduğu dönemlerde onların ikametgahı haline gelmiştir. Şehri ziyaret eden veya bir dönem burada yerleşen misyonerler, kaleme aldıkları yazılarında, Şehrin tarihi açıısından oldukça önemli bilgiler vermişlerdir.

Bu bilgiler çerçevesinde çalışmada, Tokat'ta bir Şekilde bulunmuş olan misyonerlerin kaleme aldıkları yazılarından, Şehir ve bölgeye bakış açıları hakkında bir tespit yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tokat, Amerikan Board, The Missionary Herald, misyoner.

Abstract

The history of town is a discipline or scientific domain which has its own question, subject and the sources and the number of studies carried out regarding this domain has been increasing exponentially. As a result of the attention paid to this subject, the studies have generally been based on archive documents, the constructions, surface researches, visual materials, literary works, manuscripts, graveyards, legends, the archive documents that the town possess, the travelogues written following the visit of a town and so on. In this study, the travelogues written by the American Board missionaries who visited Tokat will be assessed in order to make some contributions to the history of Tokat town. The missionaries of the American Board having been founded in 1810 had served in several towns of Anatolia as a missionary and one of these towns has been Tokat. The town, formerly in the North Armenia Mission became an out-station under the charge of Sivas in Western Turkey Mission stations, have been visited several times by the missionaries and even became their place of residence. Therefore, the missionaries who visited the town or resided therefor some time provided a great deal of crucial information regarding the history of town in their travelogues. Thus, using the travelogues of the missionaries who came to Tokat, it is aimed to present their point of views about the town and the region.

Keywords: Tokat, The history of town, American Board, missionary, The Missionary Herald.

* Bu makale 14-16 Ekim 2022 tarihlerinde yapılan Tokat sempozyumunda sunulan bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

Giriş

Tokat 1850’de Ermeni Misyonu’nun bir dış istasyonu, 1854’te Kuzey Ermeni Misyonu’nun bir merkez istasyonu haline getirilmiş ve 1854-1861 yılları arasında merkez istasyon olarak faaliyet göstermiştir.¹ Merkez istasyon ve dış istasyon haline getirilen yerlerin sayılarının artmasıyla birlikte, Amerikan Board misyon b6lgelerinde yeni bir d6zenleme yapmaya karar vermesi 6zerine 1856’da *Ermeni Misyonu*; *Kuzey Ermeni Misyonu* ve *G6ney Ermeni Misyonu* olmak 6zere yeniden ikiye ayrılmıştır. *Kuzey Ermeni Misyonu* sınırları i6erisinde İstanbul, İzmir, Trabzon, Erzurum, Tokat, Sivas, Kayseri, Arapkir, Harput ve Bah6ecik merkez *istasyonları* ve bu istasyonlara ait 30 kadar dış istasyon yer almıştır.² *G6ney Ermeni Misyonu*’na ait *istasyonlar* ise Antep, Maraş, Urfa, Antakya ve Halep olarak belirlenmiştir. 1857 yılı rakamlarına g6re bu merkez istasyonlarına bağlı 12 *dış-istasyon* teşkilatlandırılmıştır.³ 1862’ye gelindiğinde Tokat, Sivas istasyonuna bağlı bir dış istasyon haline getirilmiştir.⁴

Tokat, Amerikan Board misyonelerlerinin daima 6nem verdiği ve bu 6er6evede s6rekli olarak ziyaret ettikleri bir Şehir olmuştur. Şehri ziyaret eden, hatta bir d6nem Şehirde misyoner olarak g6rev yapan 6rg6t misyonelerinin sayısı olduk6a fazladır. Bu ziyaretlerin hepsinin ele alınıp incelenmesi bir makale konusu olmak a6ısından olduk6a geniştir. Bundan dolayı araştırmamızda, 1831’de Anadolu i6lerine yapılan ilk ayrıntılı inceleme gezisinden Tokat’ın bir istasyon merkezi haline getirildiği 1854’e kadar olan d6nemle konu sınırlandırılmıştır. 1831-1854 yılları arasında Şehri ziyaret eden misyonerler ve yaptıkları ziyaretler esnasında Şehrin hangi y6n6 6zerine vurgu yaptıkları konusu ayrıntılı bir Şekilde ele alınmıştır.

Konuyu sınırlandırma a6ısından tarihi kriterin yanında dikkate alınan bir diğer unsur da kullanılan kaynaklar olmuştur. Şehre yapılan inceleme gezileri hakkında verilen bilgilerde temel olarak, 6rg6t6n resmi yayın organı olan *The Missionary Herald* dergisinden yararlanılmıştır.

Ayrıca araştırmada, Şehre yapılan gezilerin daha iyi anlaşılması, değerlendirilmesi ve ziyareti ger6ekleştiren misyonerin amacının ne olduğunun doğru tespit edilebilmesi i6in 6nce geziyi ger6ekleştiren misyonerler hakkında kısa bilgi verilmiş, ardından yaptıkları araştırma gezileri ele alınmıştır.

Bu 6er6evede 6alışmada, Amerikan Board 6rg6t6n6n Osmanlı topraklarında kalıcı bir 6alışma başlatmaya karar vermesinden dolayı 1831’de Eli Simit ve Harison Gray Otis Dwight tarafından başlatılan araştırma gezisinden, Tokat’ın 1854’te Kuzey Ermeni Misyonu’nun bir merkez istasyonu haline geldiği tarihe kadar Şehri 6rg6t adına araştırma ve inceleme ama6lı ziyaret eden misyonerlerin gezileri ve bu gezilerde Şehrin hangi y6n6ne vurgu yaptıkları 6zerine dok6man analizi metoduyla bir inceleme yapılmıştır.

---

¹Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (PABCFM), Reel 522/27.

²PABCFM, Reel 522/27.

³PABCFM, Reel 522/46.

⁴*Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions – (Fifty-Second Annual Report)* (Boston: Press of T. R. Marvin & Son, 1862), 70.

1831-1854 yılları arasında Tokat 1830 Mayıs'ında Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight,⁵ Ağustos 1836'ta Thomas Pinckney Johnston ve Senakerim Der Minasian;⁶ 1845 yazında Henry Van Lennep;⁷ 1846 bahar aylarında Philander O. Powers;⁸ Ekim-Kasım 1847'de Dr. Azariah Smith;⁹ 1848-1849 kış aylarında ikinci kez Johnston;¹⁰ 1850'nin sonbaharında ikinci kez Powers;¹¹ 1850'nin Ekim ayında Edwin E. Bliss;¹² 1851 yaz aylarında üçüncü kez Powers;¹³ 1853 yaz aylarında George W. Dunmore¹⁴ tarafından ziyaret edilmiştir.

Çalışma boyunca, şehre yapılan ziyaretler hakkında bilgi verilirken, *The Missionary Herald*'da bilginin yer aldığı sayfa aralıkları daha önceden verildiği için genel anlatımda dipnotta sayfaların tekrar verilmemesi tercih edilmiştir.

1. Tokat'ı Ziyaret Eden Amerikan Board Misyonerleri ve Şehir Hakkında Verdikleri Bilgiler

1.1. Eli Smith ve Henry Gray Otis Dwight

Amerikan Board örgütünden Tokat'a ilk gelen misyonerler Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight'tir. Birer Amerikan Board misyoneri olan bu iki şahıs 1 Mayıs 1830 - 2 Temmuz 1831 tarihleri arasında İstanbul-Urmiye güzergâhında¹⁵ gerçekleştirilen araştırma gezisinin rotasında Tokat da yer almıştır.

Eli Smith, 13 Eylül 1801'de Northfield'da dünyaya gelmiş, 1821'de Yale, 1826'da Andover Semineri'nden mezun olduktan sonra aynı yılın 23 Mayıs günü Boston'dan yola çıkmış ve 13 Temmuz 1826'da Malta'ya gelmiştir. Burada kaldığı süre içinde 1827-1829 yılları arasında Mısır, Suriye ve Yunanistan'ı; 1830-1831 arasında misyonerler tarafından Ermenistan olarak nitelendirilen Urmiye'ye kadar olan tüm alanı gezmiştir. 18 Ocak 1834'te Beyrut'a tekrar misyonerlik çalışmalarına başlamıştır. Burada kaldığı süre zarfında 1836-1837 arasında İzmir ve İstanbul, 1837-1838 arasında İzmir, Mısır ve Filistin'i ziyaret etmiştir. Dönem dönem ülkesine ziyaretlerde bulunmuş, ancak misyoner olarak çalışma merkezi Beyrut olmuş ve nihayetinde 11 Ocak 1857'de burada hayatını kaybetmiştir.¹⁶

Gezinin ikinci misyoneri Harrison Gray Otis Dwight, 22 Kasım 1803'te Conway'de dünyaya gelmiş, 1825'te Hamilton Kolej, 1828'de Andover Semineri'nden mezun olmuştur. 1829'da

⁵Gezinin Tokat'la ilgili bilgileri *The Missionary Herald* XXVI (1830): 375-378. sayfaları arasında yer almıştır. Derginin aynı sayısının 395-396. sayfaları arasında Henry Martin'in Tokat'ta hayatını kaybedişi hakkında *Circumstances of Henry Martyn's Death at Tocat* başlığı altında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Tokat'tan Erzurum'a yapılan gezinin bilgileri ise *The Missionary Herald* XXVII (1831): 15-16. sayfaları arasında verilmiştir. Gezinin ön hazırlığı ve planının ayrıntıları (s. 75)'te, geziye çıkacak olan misyonerlerin Malta'ya gelişleri (s.167'de), Akdeniz misyonu (s. 230)'da, Malta'dan İzmir'e yapılan yolculuk (s. 249-250)'de verilmiştir.

⁶*The Missionary Herald* XXXIII (1837): 174, 198-199, 204-206.

⁷*The Missionary Herald* XLII (1846): 42-43.

⁸*The Missionary Herald* XLIII (1847): 337-341.

⁹*The Missionary Herald* XLIV (1848): 68-69; 137-138.

¹⁰*The Missionary Herald* XLV (1849): 236-239.

¹¹*The Missionary Herald* XLVII (1851): 63-64, 87-88, 263-264, 407-408.

¹²*The Missionary Herald* XLVIII (1852): 118-120.

¹³*The Missionary Herald* XLVIII (1852): 21.

¹⁴*The Missionary Herald* XLIX (1853): 356-357.

¹⁵Gezi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas I* (Boston: Published by Crocker and Brewster, 1833), 97-102; *Twenty-First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Boston: Printed for the Board by Crocker and Brewster, 1830), 54-55; *The Missionary Herald* XVI (1830): 376; XVII (1831): 16, 281.

¹⁶<http://www.dlir.org>. (erişim 05.01.2022)

Elizabeth Barker ile evlenmiş ve 21 Ocak 1830'da Boston'dan Osmanlı ülkesine doğru yola çıkmış ve 27 Şubat günü Malta'ya gelmiştir. Burada Eli Smith ile buluşarak 1830-1831 tarihleri arasında Urmiye'ye kadar devam edecek olan Anadolu gezisine çıkmıştır. Gezi dönüşünde İstanbul'da misyonerlik çalışmalarına devam etmiş, burada kaldığı süre içinde birkaç kez ülkesini ziyaret etmiş, 1859-1860 yılları arasında ise Anadolu, Suriye ve Filistin bölgelerini gezmiştir. 1861'in sonbaharında ülkesine dönmüş ancak çok geçmeden 25 Ocak 1862'de Bennington yakınlarından bir tren kazasında hayatını kaybetmiştir.¹⁷

21 Ocak 1830'da eşiyile birlikte Boston'dan Malta'ya doğru yola çıkan Dwight, 5 Şubat'ta adaya ulaşmış ve eşini burada bırakarak Smith ile birlikte İzmir'e doğru yola çıkmıştır. Aslında bu yolculuk, İstanbul'dan Tokat'a, buradan da Ermenistan ve Gürcistan'a doğru yaptıkları gezinin başlangıcı olarak kabul edilebilir.¹⁸ Bu araştırma ve inceleme yolculuğunun güzergâhı; Malta - İzmir - Manisa - Gelembe - Balıkesir - Susurluk - Mihaliç - İstanbul - Gebze - İzmid - Sapanca - Hendek - Düzce - Bolu- Gerede - Çerkeş - Karacalar -Koçhisar - Ankara - Tosya - Hacıhamza - Osmancık - Merzifon - Amasya - Turhal - Tokat - Sivas - Niksar - Kötüali - Koyulhisar - Karahisar - Fındıklıbel - Şeheran - Çiftlik - Erzincan - Karakulak - Erzurum - Alvar - Hasankale - Azap - Pasin - Mejengerd - Soğanlıdağ - Kars - Camışlı - Arpaçay - Tiflis - Shousa - Erivan -Eçmiyazin - Tebriz'e doğru uzanmıştır. Dönüşte ise Bayezid yoluyla Trabzon üzerinden gemiyle İstanbul'a ulaşan bir rota takip edilmiştir. Gezi esnasında iki misyoner Osmanlı ve Rus topraklarındaki Ermenilerin ve Nasturi topluluğunun dini gelişmelerini sağlamak için neyin uygun olduğunu tespit etmek için incelemelerde bulunmuşlardır. Neticede geziyi gerçekleştiren iki misyonerin tavsiyesi üzerine, Pers Nasturilerine yönelik çalışmalar başlatılmıştır.¹⁹

Tokat'a kadar olan kısmının ayrıntılarının *The Missionary Herald*'in 1830 tarihli sayısının 377. sayfasında verildiği²⁰ iki misyonerin yaklaşık 1288 km uzunluğundaki gezisinin, karavanla (at arabasıyla) 270 saat sürmesi tahmin edilmiştir. Yolculuğun henüz başlarında ilk uğrayacakları yerlerden biri Tokat şehri olarak belirlenmiştir. Mayıs ayının sonlarında geldikleri Tokat²¹ hakkında gezi öncesi edindikleri bilgileri dikkate alarak şehirde, büyük bir Ermeni nüfusu bulacaklarını ve Hıristiyanlık açısından oldukça önemli olan İngiliz misyoner Henry Martyn'in²² mezarını ziyaret etmeyi planladıklarını kaydetmişlerdir.²³

¹⁷<http://www.dlir.org>. (erişim 05.01.2022)

¹⁸Bu yazı derginin 1831 yılına ait sayısında BriefView of theMissions of the Board başlığı altında *Miscellaneous Notice* salt başlığı içinde *Mediterranean* adıyla verilmiştir. *The Missionary Herald* XXVII (1831): 6.

¹⁹Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of OOrmiah and Salmas I* (Boston: Published by Crocker and Brewster, 1833) v-xiii; Joseph Tracy, *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Worcester: Published by Spooner and Howland, 1840), 202.

²⁰*The Missionary Herald* XXVII (1831): 15.

²¹Joseph Tracy, *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Worcester: Published by Spooner and Howland, 1840), 202.

²²İngiltere ve Amerika'da Müslüman topraklara gönderilen ilk modern misyoner olarak anılmaktadır. Anglikan bir papaz olan Martin, Kilise Misyoner Cemiyeti (The Church Missionary Society) adına misyonerlik yapmak istemiş ve bu isteğini gerçekleştirmek için İngiliz Doğu Hindistan Şirketi (The British East India Company)'de bir vaizlik görevi almış ve misyonerlik hayatı başlamıştır. Görevi sırasında özellikle Hindistan ve İran'da çalışmalar yürütmüştür. Hayatı ve çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Hanılçe, "Tokat'ta Medfun Meşhur bir Misyoner Henry Mrtyn," *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu Bildirileri I* (2012): 151-182.

Ayrıca 1781'de İngiltere'nin güney batısında Cornwall kontluğuna bağlı Truro'da dünyaya gelen Henry Martyn'in hayat hikâyesi hakkında *The Missionary Herald*'in 1893 yılına ait sayısında "Henry Martyn: Scholar, Saint, and Missionary" başlıklı ayrıntılı bir makale yayınlanmıştır. Makale için bkz. *The Missionary Herald* LXXXIX (1893): 82-84. Ayrıca Henry Martyn'in Tokat'ta ölümü hakkında ayrıntılar için bkz. *The Missionary Herald* XXVI (1830): 395-396.

²³*The Missionary Herald* XXVI (1830): 376.

İstanbul'dan ayrılan iki misyoner, İzmit - Bolu - Amasya güzergâhını yaklaşık 38 derece sıcaklıkta, günün sıcak saatlerinde yatarak, bütün gece at binerek, sağlıkları ciddi anlamda etkilenmeden günde yaklaşık 129 km yol alarak hiç yorulmadan hızla geçmişlerdir. Yabancı bir iklimde ve geceleri barınacak tek yerin pis bir han olduğu, kıt yiyecek imkânlarıyla misafirperver olmayan bir ülkede gerçekleştirdiklerini kaydettikleri bu yolculuktan sağlıklarının etkilenmemesini hayretle karşıladıklarını vurgulayan iki misyoner, seçtikleri Tatar rehberin çok iyi olmasının bunda etkisi olduğunu, olması gereken en iyi yemek, en iyi konaklama ve en iyi atları her zaman onların emrine sunduğunu belirtmişlerdir.²⁴

Tokat'a geldiklerinde İngiliz Misyoneri Henry Martyn'in mezarını ziyaret etmişlerdir. Anılarında, ölümünden söz edilmiş biçiminden, mezarının yerini bulmakta güçlük çekeceklerini tahmin etmişler, ancak şehirde mezarın yerini gösterebilecek birilerini bulurlar ve birlikte hemen şehrin kuzeydoğu ucundaki *Kırk Çocuk Kilisesi*'nin²⁵ çevresindeki Ermeni mezarlığına yönelirler. Rahip onlara, sadece birkaç yıl önce bir İngiliz seyyahın²⁶ üzerine koyduğu Latince yazıtla, çevredeki Ermeni mezarlarından farklı olduğunu gösteren mezar taşını gösterir. İki misyoner Martyn'in ölümünün nedenlerini öğrenmek için çok uğraşırlar, ancak sadece onun handa öldüğünü ve öldüğü sırada feci şekilde ortalığı kasıp kavuran vebaya dair varsayımlarda bulunurlar.²⁷

Henry Martyn'in Tokat'ta ölümü hakkında bilgiyi, onu gömen kilise rahibinden alabileceklerini düşünürler, ancak öldüğünü öğrenirler. O dönemdeki kilise papazı onları, iki Ermeni tüccara yönlendirir ve bir yıl önce mezar taşını kopyalayan birkaç İngilizin araştırma yaptığını söyler. Araştırma yaparken buldukları İngilizler, sadece onun menzihanede öldüğü ve mezarın nerede olduğu bilgisine sahiptirler. Bu bilgi çerçevesinde eski menzilci de onlar için mezarın yerini öğrenebilecekleri bir başka kaynaktır, fakat o da ölmüştür. Onun yerine menzilci olarak atanan, ancak daha sonra başka bir göreve getirilen şahıs ise misyonerlerin sorularını yanıtlamakla pek ilgilenmeyen, dikkatsiz, yaşlı bir Türk'tür. Bu şahıs, Henry Martyn'in menzihaneye geldiğinde sadece hasta olduğunu, bazı Ermenilerin kendisine ilaç verdiğini, dört veya beş gün sonra öldüğünü, birlikte seyahat ettiği klavuzu Tatar'ın bavulunu İstanbul'a götürdüğünü ve bir veya iki yıl sonra, kardeşi zannettiği bir İngilizin mezarına bir anıt diktiğini anlatır. Ancak nerede (handa mı başka yerde mi) ve neden öldüğünü (o sırada ortalığı kasıp kavuran vebadan mı yoksa başka sebeplerden mi?) kesin olarak bilmemektedir.

Ondan ayrıldıktan sonra kendilerine bilgi vermesi muhtemel başka bir Ermeni tüccara yönlendirilirler. Tüccar, kendisinin Martyn'i görmediğini, ancak kuzeninin gördüğünü ve hastalığında ona eşlik ettiğini, ama şimdi bu kuzeninin de öldüğünü söyler. Tüccar onlara sadece o

²⁴*The Missionary Herald* XXVI (1830): 377.

²⁵Bu kilise Smith'in kitabında *Surp Karasoon Manoog* Ermeni Kilisesi olarak verilmektedir. Mezar anıtı Bağdat'ta ikamet eden Claudius James Rich tarafından dikilmiş ve üzerinde bir Latince yazıt mevcuttur. Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of OOrmiah and Salmas* I (Boston: Published by Crocker and Brewster, 1833), 100-101.

16 Ekim 1812'de Henry Martyn'in Tokat'ta bir handa ölmesinin ardından cenazesinin Surp Karasoon Manoog Ermeni Kilisesi'ne teslim edildiği ve kilisenin yakınında ve çingene mahallesinin bitişiğinde, şehrin dışında ve kuzey doğusunda bulunan Ermeni mezarlığına gömüldüğü kayıtlıdır. Haniççe, Tokat'ta bugün tek Ermeni mezarlığının Örtmeliönü denilen mahallenin yanında olduğunu, mezarın şehrin eski konumuna göre oldukça dışında durduğunu, netice itibarıyla Martyn'in gömülü olduğu mezarlığın bugün mevcut olmadığını kaydetmektedir. Murat Haniççe, "Henry Martyn's Personal Effects and His Grave in Tokat (Henry Martyn'in Maddi Mirası ve Tokat'taki Mezarı)," *CEDRUS – of MCRI* 5 (2017): 543-566.

²⁶Martyn'in ölümünden bir yıl sonra Bağdat'ta bulunan İngiliz siyasi temsilci Claudius James Rich, ilk mezar taşını diker. Murat Haniççe, "Tokat'ta Medfun Meşhur bir Misyoner Henry Mrtny," *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu Bildirileri* I (2012): 166.

²⁷*The Missionary Herald* XXVI (1830): 377-378.

zamanlar vebanın çok şiddetlendiğini, bir günde yüzlerce kişinin ölümüne sebep olmasından dolayı herhangi bir Ermeninin onu evine kabul etmesinin mümkün olmadığını ve muhtemelen menzihanede ve büyük olasılıkla vebadan ölmüş olabileceğini, ölümünden bir yıl sonra bir İngiliz gezginin mezar kitabesini yazdığını ve anıtı dikmesi için görevlendirdiği bir kişiye para bıraktığını anlatır. Smith ve Dwight, yaptıkları bütün araştırmalara rağmen Henry Martyn'ın ölümü hakkında ancak bu kadar bilgi toplayabilmişlerdir.²⁸ İki misyoner Tokat'tan sonra aslında Trabzon'a gitmek istemişler, ancak yol güvenliği ve başka birçok nedenden dolayı başta yaptıkları planı değiştirerek Erzurum'a doğru yola çıkmışlardır.²⁹

Bu gezinin sonucunda elde edilen bilgiler, Osmanlı Devleti'nde Ermeni halkıyla en rahat ve etkili temas kurabilecekleri noktaların İstanbul, İzmir, Karadeniz'in güney sahilinde yer alan Trabzon ve Anadolu'nun iç kesimlerinde büyük ve önemli bir ticaret merkezi olan Tokat olduğunu işaret etmiştir.³⁰

1.2. Thomas Pinckney Johnston ve Senakerim Der Minasian

Amerikan Board örgütü tarafından Tokat'a yapılan ikinci ziyaret, Trabzon istasyonunda görevli misyoner Thomas Pinckney Johnston ve Ermeni asıllı bir Osmanlı vatandaşı olan Senakerim Der Minasian tarafından gerçekleştirilmiştir.

Johnston, Union Kolej'den mezun olduktan sonra, Andover Ruhban Okulu'ndan mezun olan Benjamin Schneider ile birlikte Bursa'ya misyoner olarak görevlendirilen ve 12 Aralık 1833'te Boston'dan yola çıkan, önce 19 Ocak'ta İzmir'e, Şubat'ın ilk günlerinde de İstanbul'a ulaşan³¹ Johnston, 1834 Kasımında misyoner olarak görev yapacağı Trabzon'a gelmiştir.³² Buradaki görevi esnasında 1836 Temmuz ve Ağustos aylarında Karadeniz sahilindeki yerleşim yerleri ile iç kesimlerde yer alan Tokat, Amasya ve diğer önemli yerleşim yerlerine bir gezi düzenlemiştir.³³

Johnston 3 Ağustos 1836'da, sırf bu gezi için İstanbul'dan gelen yol arkadaşı Senakerim ile birlikte bir buharlı gemiyle Trabzon'un batısında yer alan ve nüfusunun büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu, yaklaşık 150 hanelik bir Rum nüfusunun bulunduğu Samsun'a geçmiştir.³⁴ Samsun'a kadar denizden devam eden yolculukları Çarşamba, Ünye, Amasya, Tokat, Sivas, Erzincan ve Erzurum güzergâhını takip etmiştir.³⁵

Ünye'den sonra Johnston ve Senakerim Amasya'ya geçmişlerdir, ancak *The Missionary Herald* buraya yapılan ziyaret hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Ardından Tokat'a hareket eden iki misyoner, Turhal'dan yaklaşık iki saat sonra ıssız bir köyün harabe halindeki yıkıntılarını geçerek,

²⁸*The Missionary Herald* XXVI (1830): 395-396.

²⁹*The Missionary Herald* XXVI (1830): 378; Gülbadi Alan ve Ayşegül Kuş, *Amerikan Board Kaynaklarında Trabzon (1830-1923)* (İstanbul: Serander Yayınları, 2021), 22.

³⁰*The Missionary Herald* XXIX (1833): 18. Bu şehirlere ilave olarak Kayseri, Tarsus ve Erzurum da bu şehirler arasında sayılmaktadır. Ancak Erzurum'daki Ermeni nüfusunun neredeyse tamamının Rus topraklarına göç etmemiş olsaydı, burası da bir misyon için önemli bir yer olabilirdi yorumu yapılmakta.

³¹*The Missionary Herald* XXX (1834): 73, 192.

³²Gülbadi Alan ve Ayşegül Kuş, *Amerikan Board Kaynaklarında Trabzon (1830-1923)* (İstanbul: Serander Yayınları, 2021), 68-71.

³³*The Missionary Herald* XXXIII (1837): 174.

³⁴1813-1814'te Samsun'un nüfusu 2.000, 1836'da 10.000 olarak tespit edilmiştir. Nedim İpek, "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme," *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 12 (1999): 32. 1838'de şehri ziyaret eden Henry Suter de -muhtemelen bu rakamlardan esinlenerek- Samsun'da 450 Türk, 150 Rum ailenin varlığından bahseder. Henry Suter, "Notes on a Journey from Erz-Rum to Trebizond, by Way of Shebb-Khaneh, Kara Hisar, Sivas, Tokat, and Samsun, in October, 1838," *Journal of the Royal Geographical Society of London* 10 (1840): 443.

³⁵*Twenty-Eighth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Boston: Printed for the Board By Crocker and Brewster, 1837), 59-60.

bir dağın yamacındaki bir mağara girişini gördükten sonra saat 2’de (saat 14’te) şehre ulaşmışlardır. Hatta mağaranın önünden geçerken onlara rehberlik eden yaşlı kişi, burayla ilgili olarak, bir adamın elinde kılıcıyla beklediğine ve kimsenin girmesine izin vermediğine dair bir hikâye anlatır. Johnston, rehberlerinin bu hikâyeyi bütün samimiyetiyle anlattığını vurgulayarak, ülkenin hem Türk³⁶ hem de Hıristiyan halkının bu tür hikâyelere/hayaletlere karşı çok batıl inançlı olduklarına, hatta Türklerin ayrıca *cin* dedikleri, şeytanlardan daha aşağı olan bir tür görünmez varlıklara inandıklarına, Hıristiyan halkın da Müslüman inançlarının pek çok kısmı gibi bunu da cahilce kendi akidelerine dâhil ettiklerine ve bu varlıkların boş yerlerde yaşadıklarına, çoğu zaman insanlara hastalık bulaştırdıklarına, bunun yanında kayıp eşyaların bulunması, gizli hazinelerin yerinin gösterilmesi vb. gibi bazı dostane görevler de gerçekleştirdiklerine inandıklarına vurgu yaparak bu durumun *büyücülük* mesleğinin ortaya çıkmasına yol açtığını anlatır.³⁷

Tokat’a geldiklerinde buldukları ilk hana yerleşirler ve Senakerim, İstanbul’da bir arkadaşından aldığı mektubu vermek için ilgili Ermeni arkadaşını aramaya çıkar ve bu kişinin yardımıyla buldukları ilk handan daha iyi olan, ayrıca Henry Mrty’nin son nefesini verdiği yer olan bir başka handa daha rahat konaklama imkânı bulurlar. Pazar günü handaki odalarında yalnız kalırlar ve gün içinde en ufak bir gürültüden rahatsız olmazlar. Çünkü handa kalanların neredeyse tamamı Hıristiyanlardan oluşmaktadır ve Şabat olduğu için han içinde o gün hiç bir ticari faaliyet yapılmaz. Aynı gün öğleden sonra Martyn’in mezarını görmek için dışarı çıkarlar. Mezarlığın çok büyük olmasından dolayı aradıkları kabri bulamazlar ve yerini göstermesi için bir rahipten yardım alırlar. Rahip onları mezarlığın merkezine götürür ve yaklaşık bir metre uzunluğunda bir mermer blok gösterir. İki misyoner mermer blok üzerindeki Latince yazıtı ve *Martyn* adını görürler. Johnston, mezarın yerini gösteren rahibin saçlarının ağarmasına rağmen/yaşlı olmasına rağmen Martyn’in nasıl öldüğünü hatırlamadığını, olayın ayrıntılarını babasından dinlediğini söyler. Mezarı temizlerler ve Johnston rahibe, mezarda yatan kişinin değerli biri olduğunu anlatır. Rahip *Tanrı ona merhamet etsin* diye yanıtlar ve Ermenice bir dua ile devam eder. Mezar ziyaretinin ardından odalarına dönerler ve Senakerim’in mektup getirdiği Ermeni arkadaşları onları görmeye gelir. Yarım saatlik bir konuşmanın ardından ertesi gün gelip onları piskoposa götürmek üzere sözleşerek handan ayrılır.

Bir gün sonra, handan ayrılarak önce bir Ermeni okulunu ziyaret ederler, ardından 50 yaşlarında çok şişman bir adam olan piskoposu görmeye giderler. Piskoposun keskin bir göze ve üstün bir akla sahip olduğunu söyleyen Johnston, oldukça ilginç bir hikâyesi olduğunu, bu yüzden de onu anlamakta hayli zorlandığını vurgular. Piskopos, kilisenin hurafelerine karşı görüşlerini cesurca kaleme aldığı mektupta dile getiren ve patriğe gönderen kişidir.³⁸ Bundan dolayı da sapkın olarak suçlanmıştır. Senakerim, patriğe gönderilen orijinal mektubu temin eder ve bir kopyasını alır. Mektuptan anlaşıldığına göre kilisenin hurafelerine karşı cesur bir saldırıda bulunmuş ve hakikatin doğru anlaşılmasına yönelik bazı uyarılar yapmıştır. Ancak mektuba rağmen piskopos görevinden alınmamış/İstanbul’a geri çağırılmamış, sadece patrik tarafından özellikle halk önünde suçlandığı şeyleri vaaz etmemesi/anlatmaması konusunda uyarılmıştır.

Daha sonra, bir nedenden dolayı piskopos İstanbul’a çağırılmış ve Patrik huzuruna çıkmıştır. Bu görüşmede Patrik sessiz kalmış, ancak -Johnston’un ifadelerine göre- İstanbul’da, Tanrı’nın kendilerine gerçeği kabul etmekten tövbe ettiği zengin ve nüfuzlu kişilerden inanç ve kutsal ruh ile

³⁶Aslında burada Türk derken Müslüman halk kastedilmektedir.

³⁷*The Missionary Herald* XXXIII (1837): 204.

³⁸Muhtemelen bu piskoposun adı Peştemalciyan’dır.

dolu gibi görünen biri, bu piskoposu izlediği yol için sert bir şekilde azarlamış ve ona cesur olması ve gerçeği konuşması gerektiğini, sonuçların kendisi için olması gerektiği gibi olmasına izin vermesini söylemiştir. Piskopos, ayrıca oradayken dindar bir rahiple birçok görüşme yaptığını ve konuşmalarının onu çok rahatlattığını da anlatmıştır. Nihayetinde İstanbul'daki nüfuzlu Ermeniler arasındaki dini ıslahat isteyen dostları vasıtasıyla Tokat'a geri gönderilmiştir. Bütün bu gelişmeler yaşanırken Senakerim, İstanbul'da hiçbir şekilde onunla karşılaşmadığını, hatta yola çıkarken hiç kimsenin ona verilmesi için bir mektup dahi vermediğini belirtmiştir. Ama piskoposun bu konuşmaları yaptığı kişilerle samimi olduklarının selamlarını söylemekle yetinmiş ve bunun üzerine Piskopos Senakerim ve Johnston'un kim olduğunu anlamıştır.³⁹

Piskoposla yapılan bu buluşma çok uzun sürmüş, hatta bütün geceyi sohbet ederek geçirmişlerdir. Sohbet esnasında Senakerim'in Ermeni olmasından dolayı, konuşmayı kendi kiliseleri ve cemaatlerinin durumu üzerine çevirmek kolay olmuş, Ermeni cemaatinin zihnini saran hurafelerden söz etmişler ve bunu cehalet olarak adlandırmışlardır. Piskopos, insanların sadece cahil olmadıklarını, daha da kötüsünün/yakınacak olan şeyin, cehaletlerinin bilincinde olmadıklarını gözlemlediğini söylemiştir. Bütün bu gelişmelerin orada bulunan bir başka rahip tarafından *artık bir gelişme umudu olduğunu, milletlerini aydınlatmak için bir başlangıcın yapıldığını düşündüğü* şeklinde yorumlanmıştır. Ancak Piskopos, *bu yamaların giysiye asla tamir etmeyeceği, tamamen yeniden yapılması gerektiği* yönünde Johnston'un ne ima ettiğini anlamadığı, ama beraberinde yaptığı benzer açıklamalar çerçevesinde tüm konuşmasının uyanmış bir zihni işaret ettiğini, bir Ermeni din adamına göre alışılmadık bir samimiyetle, piskoposun dini karakteriyle ilgili aklında oldukça olumlu bir izlenim bırakacak şekilde konuştuğu yönünde bir yorum yapmıştır.

Johnston'a göre piskoposun yönettiği ayinlerin ileri gelen bir din adamı ile birlikte gözlemlenmesi gerektiğinden, onun zihninde arzu edilen gelişmenin sağlanması mümkün değildir. Ayrıca piskoposun şehirdeki düşmanlarına, halkı Protestan yapmak istediğini söyleme fırsatı vermemek için onu sık ziyaret etmenin de doğru olmadığını düşünür. Bu konuda piskopos da aynı korkuyu taşımaktadır ve Senakerim'e Johnston'un bir misyoner olduğunu halka söylememesini tembihler. Ancak bunun için artık çok geçtir. Şehre geldiklerinde atlarından indikleri an bu durum bilinmektedir. Çünkü sokakta karşılaştıkları ilk kişiden biri Trabzon'da Johnston'u ziyarete gelen Katolik bir Ermeni'dir. Bu görüşmeden sonra, kendisi de bir Ermeni olan Senakerim, şüphe uyandırmadan Piskoposu ziyaret etmiş ve baş başa kaldıklarında samimi konuşmalar yapmışlardır. Bu görüşmede piskopos en büyük çabayı milletini aydınlatmak ve reforme etmek için vereceğini, bu yönde İstanbul'dan dönüşünden itibaren önemli ölçüde cesaretlendirildiğini söylemiştir. Halkın vergilerinde bir azalma sağlayarak halkın takdirini kazanmıştır. Buna güvenerek cemaate *Kutsal Yazıları* araştırmaları gerektiği yönünde vaazlar vermiş, bir keresinde bir rahibin, *Kilisenin gizemlerine yeterince uzun süredir sahibiz, şimdi İncil'in gizemlerini öğrenmenin zamanı geldi* dediğini vurgulamıştır.⁴⁰

Piskopos, Senakerim ile yaptığı bu konuşma esnasında, Johnston ve Senakerim'in ziyaret ettiği okulu, kademeli olarak hayata geçirmeyi umduğu daha kapsamlı bir planın bir başlangıcı olarak gördüğünü, bundan dolayı da şimdilik okulun birinci sınıfının sorumluluğunu üstlenmeyi planladığını söylemiştir. Bundan dolayı Senakerim'den bu okulu halka tavsiye etmesini istemiştir.

³⁹The Missionary Herald XXXIII (1837): 204-205.

⁴⁰Johnston vergilerde sağlanan indirim neticesinde piskoposun halk tarafından önemsenmeye başlamasını; *insanlar için maddi çıkarlar diğerlerinden daha ağır basar; bu o kadar kesin bir gerçektir ki dünyevi bir menfaatten başka hiç bir güdü onları milletlerinin entelektüel gelişimi için herhangi bir önlem almaya sevk etmeyecektir* şeklinde yorumlar/değerlendirir.

Ayrıca İstanbul'daki misyonerlerin okulu hakkında da sorular sormuştur.⁴¹ Bütün bu konuşmalar, Johnston'a göre, piskoposun zihninin kendi kilisesinde büyük bir reformun gerekliliğini algılayacak kadar aydınlanmış olduğunu kanıtlar niteliktedir.⁴²

Tokat'a yapılan ziyaret ve piskoposla yapılan görüşmeler neticesinde Johnston, şehirde Ermeniler arasında bir reformdan bahsetmek için henüz çok erken olduğunu, ama mevcut görünümün umut verici olduğunu, *şimdi karanlık hala çok büyük olsa da birkaç yönden bir ışık fark edilebilir* sözleriyle vurgulamaktadır.⁴³ Johnston'un yapmış olduğu bu tespit, Amerikan Board örgütü açısından Tokat'ın gelecekte bir çalışma merkezi haline getirileceğinin açık bir göstergesidir.

Tokat ziyareti esnasında Johnston, şehirdeki Ermeni nüfusunu, birkaç kişiden 2000 hane olarak öğrenir. Ancak Ermeni cemaati içinde doğru bilgi vermesi kuvvetle muhtemel olan başka bir kişi bu sayıyı 1500 hane olarak verir. Şehirdeki Ermeni nüfusu haricinde cemaatin dış görünümü hakkında da bu gezi sonucunda kaleme alınan raporda bilgilere yer verilmiştir. Yazıda Tokat Ermenilerinin giyim olarak İstanbul ve İzmir'dekilerle hemen hemen aynı oldukları vurgulanmıştır.⁴⁴ Johnston ve Senakerim Tokat'taki ziyaretlerini tamamladıktan sonra 18 Ağustos günü şehirden ayrılırlar ve ertesi sabah saat 09'da, 18 saatlik mesafedeki Sivas'a ulaşırlar.⁴⁵

1.3. Henry Van Lennep

Tokat'ı, araştırma ve inceleme için ziyaret eden bir başka Amerikan Board misyoneri Henry Van Lennep'tir.⁴⁶ 18 Nisan 1815'te İzmir'de dünyaya gelen Van Lennep, Amherst ve Andover Kolejlerinden mezun olduktan sonra 2 Aralık 1839'da New York'tan Osmanlı topraklarına gelmek için yola çıkmış ve 13 Nisan 1840'ta İzmir'e gelmiştir. 1843'te yeniden ülkesine gitmiş ve Mary E. Hawes ile 11 Eylül 1843'te evlenerek Kasım 1843'te yeniden İzmir'e gelmiştir. Buradan İstanbul'a giden Van Lennep, misyonerliği esnasında Halep ve Antep şehirlerine 1847 yılının Şubat-Temmuz aylarında bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaretin ardından Temmuz 1847'de İstanbul'a, 1850'de de ülkesine gitmiş ve 24 Nisan 1850'de Emily A. B. ile evlenerek 12 Temmuz 1850'de yeniden

⁴¹Bahsedilen okul, Amerikan Board misyonerleri tarafından İstanbul'da açılan okuldur. Misyonerler, İstanbul'da reformistlerin çoğalması ve öğretilerinin yayılması için en önemli kaynak olarak eğitimi görmekteydiler. Bu konuda başkentte görev yapan Goodell ve diğer misyonerler büyük çaba sarf etmişler ve 1834'te Pera'da Ermeniler için bir lise açmışlardır. Doğrudan Ermeniler için açılan ilk eğitim kurumu olan bu lisenin ardından, Kumkapı'daki ruhban okulunun tanınmış müdürü Krikor Peştemalciyan'ın da yardımlarıyla 27 Ekim 1834'te Pera'daki Amerikan Board'un "Misyoner Mektebi"nde (Didaskalio) (1834-1837) Ermenice bir bölüm kurdular. Her ne kadar resmi olarak Protestanlığa geçme de Peştemalciyan'ın Protestan misyonerlerine olan sempatisi, ileride okullara bulunacak öğrencilerin ve reformistlerin çoğalmasında çok yardımcı olacaktı. Örneğin, daha Pera'da bu okul kurulmadan, Peştemalciyan'ın ruhban okulu, Amerikan Board'un İstanbul Misyonu tarihinde çok önemli bir ilki başardı ve iki Ermeni öğrenci, Hohannes Der Sahakiyan ve Senakerim Der Minasiyan, Protestanlığa geçerek Misyon'un İstanbul'daki ilk Protestanları oldular. Sahakiyan (Misyonerler arasındaki ismiyle Paul "Physica") bir yandan misyon için çevirmen olarak çalışırken öte yandan da Pera'da kurulan kısa ömürlü ilk Ermeni okulunun da müdürlüğünü yaptı. Minasiyan ise öğretmen olarak misyon için çalıştı. Cemal Yetkiner, "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Godell ve Amerikan Protestan Misyonu," *Akademik Orta Doğu* 3/1 (2008): 149-150.

⁴²İstanbul'a yaptığı son ziyarette genç mühtedilerle yaptığı çok az ilişki dışında, hiçbir insan tanııyordu/bilgisi yoktu. Ancak, aynı zamanda tanrısalığa göre olan doktrini de öğrenmeden, Kutsal Yazıları basit bir şekilde okumaktan kendi kilisesinin hataları hakkında böyle ayırt edici görüşleri elde etmesi pek olası değildir. İncil'in nasıl vaaz edilmesi gerektiğini anlarsa, görevi/makamı ona gerçeği açıklamak için mükemmel bir fırsat verir, çünkü Ermeni kilisesinde sadece piskoposlar vaizdir. Özetle, eğer bir reform aracı olmayacaksa, en azından bir halkı sözünü almaya hazırlamak için Rab'bin yolunu onun önünde hazırlamak için bu adam belli ki iyi bir amaç için Tanrı tarafından yetiştirilmiş gibi görünüyor. *The Missionary Herald* XXXIII (1837): 205-206.

⁴³*The Missionary Herald* XXXIII (1837): 206.

⁴⁴*The Missionary Herald* XXXIII (1837): 206. Yazının devamında Tokat'taki Ermeni halkı hakkında daha kapsamlı bir bilginin Smith ve Dwight tarafından kaleme alınan *Researches in Armenia* adlı eserde olduğu belirtilmektedir. Bahsi geçen eser incelendiğinde Tokat ile ilgili bilgilerin eserin 97-103. sayfaları arasında verildiği tespit edilmiştir. Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of OOrmiah and Salmas* I (Boston: Published by Crocker and Brewster, 1833), 97-103.

⁴⁵*The Missionary Herald* XXXIII (1837): 394.

⁴⁶*The Missionary Herald* XLI (1845): 21; <http://www.dlir.org>. (erişim 05.01.2022).

İstanbul'a dönmüştür. 4 Ağustos 1854'te Tokat'ta görevlendirilen Van Lennep, 1861'e kadar şehirde kalmış⁴⁷ ve aynı yıl ülkesine giderek 31 Ekim 1863'e kadar ülkesinde kalmıştır. Tekrar dönüşü 1863'te İzmir'e olmuştur. 1869'da örgütteki görevinden ayrılmış ve 11 Ocak 1889'da hayatını kaybetmiştir.⁴⁸

1845'te Henry Van Lennep, İstanbul'dan, Samsun ve Amasya güzergâhını takip ederek Tokat'a gelmiş, burada 4 ay kalmış ve ardından Samsun üzerinden vapurla tekrar İstanbul'a gitmiştir.⁴⁹ Tokat'a gerçekleştirdiği araştırma ve inceleme gezisi hakkındaki bilgileri de kaleme aldığı 18 Ekim 1845 tarihli mektupta ayrıntılarıyla vermiştir. Van Lennep, yolculuğu esnasında geçtiği bölgelerde İncil'e gösterilen ilgi hakkında araştırmalar yapmış, buralarda muhalefete rağmen, Amerikan Board misyonerlerinin bastığı kitapların her yerde belli oranda satıldığını, özellikle İncil'in Ermeniler arasında yaygın olduğunu görmüştür. Tokat'ta çok ilginç bir durumla karşılaştığını, yerlilerden bazılarının burada bir istasyon kurulması yönünde ciddi talepte bulduklarını vurgulamıştır.⁵⁰

Mektubunda Tokat'ın durumuna da değinen Van Lennep, şehirden ayrıldığı zamana kadar İncil'e artan bir ilginin olduğunu, Türkler arasında bile haklarında güzel konuşmaların yapıldığını dile getirmiştir. Şehirde kaldığı süre içerisinde hem kendi odasında hem de bizzat evlerinde birçok kişiyle görüşmeler yapmış, yardımcıları dahi sürekli İncil'i vaaz etmekle meşgul olmuşlar, ayrıca başta İncil olmak üzere oldukça fazla sayıda kitap satmışlardır. Bu kitaplara özellikle fakir halk daha fazla ilgi göstermiştir. Tokat'la ilgili verdiği bilgilerin doğruluğunu anlatmak için bazı olaylara vurgu yapmıştır. Mesela; Anadolu'da büyük şehirlerden birinden olan H.'nin yalan yere bir cinayetle suçlandığını, zincire vurularak yargılandığını, iki kişinin onu bu işi yaparken gördüklerine yemin ettiklerini, cezasını çekmek üzere İstanbul'a gönderildiğini, ardından bölge halkının ona merhamet edilmemesi için çok sayıda dilekçe yazdıklarını, ancak kısa süre sonra gerçek katilin bulunup yargılanarak mahkûm edildiğini, H.'nin doğduğu şehre geri gönderilmesinin kararlaştırıldığını, ancak memleketine dönmesi durumunda tanıkların ifadelerinin yanlış olduğunun halk tarafından anlaşılmasından çekinildiği için hükümetin onu Tokat'a sürgüne gönderdiğini anlatmıştır. Samsun'da liman yoktur ve H.'yi getiren gemi buraya geldiğinde kuvvetli bir kuzey rüzgârı çıkar ve tekne alabora olur. H.'den sorumlu olan kavas/jandarma boğulur. H. kurtulur ve kendisi Tokat'a gelir. Şehre geldikten sonra Van Lennep ile iletişime geçer, Amerikan Board'un sattığı kitaplardan alarak okur. Lennep'e göre Tokat Hristiyanlarının en sadık ve gelecek vaat edenlerinden biri haline gelir.⁵¹

Van Lennep'in anlattığı bir başka ilginç olay da Amerikan Board adına çalışan kitapçı ile ilgilidir. İki yıl önce bu kitapçı Zile'ye gitmiş ve burada birkaç kitap satmayı başaramıştı. Bir gün bir adam onun odasına gelmiş, kitapçı kahve ısmarlamak için dışarı çıktığında, birkaç kitap alarak elbisesinin altına saklamıştır. Bu kitaplardan biri İncil, biri de Zebur'dur. Kitapları okuduktan sonra etrafındaki insanlara bunları anlatmaya başlamış ve dört beş kişiye kısa sürede kendi

⁴⁷ Lennep'in 1854-1861 yılları arasında Protestan mezhebinin Tokat'ta kök salması için önemli faaliyetler yürütmüştür. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşegül Kuş, "Protestan Mezhebini Yayma Yönünde Misyoner Lennep'in Tokat'ta Yürüttüğü Faaliyetler," *Osmanlı'dan Cumhuriyete Türkiye'de Misyonerler ve Faaliyetleri*, Ed. Yunus Emre Tekinsoy- Murat Hanilçe (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018), 263-288; Ayşegül Kuş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Amerikalı I Misyoner H. J. Van Lennep'in Tokat İzlenimleri," *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 52 (2014): 125-140.

⁴⁸ <http://www.dlir.org>. (erişim 05.01.2022).

⁴⁹ *The Missionary Herald* XLI (1845): 406.

⁵⁰ *The Missionary Herald* XLI (1845): 393; XLIII (1847): 337.

⁵¹ *The Missionary Herald* XLII (1846): 42. Burada ne bahsi geçen kişinin ismi ne de hangi şehirden olduğu verilmemektedir.

görüşlerini benimseterek küçük bir topluluk oluşturmuştur. Tokat'a kitapçıyı görmek ve günahını itiraf etmek için tekrar gelmiştir.⁵²

Van Lennep, Tokat'ta misyonerlik çalışmalarının başlatılması hakkında da bilgiler vererek şehirde kendilerine bir vaiz gönderilmesini isteyen pek çok kişinin olduğuna, hatta çoğunun samimiyetle yalvardığına, ancak muhaliflerin de bulunduğuna vurgular yapmaktadır. Bu durumla ilgili de bir olay anlatmaktadır. Bir Ermeni Katolik cemaatinden fiilen ayrılır, ancak rahipler buna çok sinirlenir ve fitnenin başlıca sebebi olarak gördükleri genç bir adamın şehirden uzaklaştırılması için cemaatlerinin önde gelenleri tarafından onaylanan dilekçeler yazarak valiye verilir. Ancak vali herhangi bir şey yapmaz ve herkese onun iyi bir adam olduğunu, yanlış bir şey yapmadığını söylemiştir. Van Lennep'e de aynı şeyleri söyleyerek papazların onu uzaklaştırmak istediklerini, şehirden gitmesi için gerekirse dört at yükü para teklif edeceklerini ve bu tekliflerinin reddedemeyeceğini söylerler. Böylece hapiste birkaç gün geçirdikten sonra genç adam Sivas Paşası'na/valisine gönderilir. Ancak düşmanları onu, Katoliklerin/Papacıların çok güçlü olduğu Ankara'ya gönderme kararı aldırılmayı başarırlar. Yolda ondan sorumlu olan adam onu öldürmeye kalkışır, ancak yoldan geçen iki Ermeni tarafından kurtarılır. Yolculuk esnasında uğradıkları bir Türk köyünün halk ağası/muhtarı ona kaçmasını tavsiye eder ve o da kaçarak güvenli bir şekilde İstanbul'a ulaşır. Olayın nasıl sonuçlanacağı ile ilgili şüphede olduğunu söyleyen Van Lennep, bu olayı dikkate alarak Osmanlı ülkesinde insanların kendi inandıkları yolda, İncil'e bağlılıklarını devam ettirmek için kendilerini ne kadar tehlikeye attıklarını vurgulamaktadır.⁵³

Van Lennep, bunlara rağmen Tokat'ta henüz kalıcı bir misyoner istasyonunu kurulmasını tavsiye etmemektedir. Gerekçe olarak da şehirde bir konsolosun olmaması ve bir misyonerin her an hayati tehlikeyle karşı karşıya olduğunu gösterir. Şehirde bir fincan kahve ile düşmanlarını zehirleyen adamlar olduğunu, beş yıl önce ekmek fiyatlarının yüksek olmasından dolayı valinin öldürüldüğü ve cesedinin sokaklarda sürüklendiğini anlatır.⁵⁴ Şehirde hukuk ve adaletin bir kural değil istisna olduğunu, yalancı tanıkların kullanıldığını vurgular. Padişah fermanlarının bile şehirde sadece üç günlük bir geçerliliği olduğu, bu durumun atasözlerine bile konu olduğunu, hatta komşu bir köyde böyle bir ferman muhtara gönderildiğinde duvara asılı yatađanını⁵⁵ göstererek, *işte benim fermanım dediğini* kaydeder. Bununla birlikte Van Lennep, kendilerinden biri olan Henry Martyn'in bulunduğu bu şehre sahip olmaya çalıştıklarını söyler ve Martyn'in mezarı başında; *Kutsal Tanrı Adamı! Son nefesinizle birlikte söylenen dualar kuşkusuz duyulmuştur ve bu karanlık ülkede, işte güzel tomurcuklar açılıyor!* sözlerini söylemekten kendini alamadığını kaydeder.⁵⁶

1.4. Philander O. Powers

1840'lı yılların ortalarında Osmanlının Ermeni vatandaşları arasında İncil'i tanıtmaya çalışan misyonerler dikkatlerini daha çok, bir süre Henry Martyn'in 1812 sonbaharında misyonerlik kariyerini sonlandırdığı Tokat'a çevirmişlerdir. Bu çerçevede Amerikan Board adına Trabzon'da görevli Philander O. Powers 1846 bahar aylarında şehre bir başka araştırma ve inceleme gezisini gerçekleştirmiş ve kaleme aldığı mektubunda bu gezide elde ettiği bilgilerin ayrıntılarını vermiştir.

19 Ağustos 1805'te dünyaya gelen Philander O. Powers, 1830'da Amherst, 1834'te Andover kolejlerinden mezun olduktan sonra Amerikan Board örgütü bünyesinde 10 Kasım 1832'te

⁵²The Missionary Herald XLII (1846): 43.

⁵³The Missionary Herald XLII (1846): 43.

⁵⁴Yapılan araştırmada, Tokat özelinde yaşanmış böyle bir olay tespit edilmemiştir.

⁵⁵Belde taşınan, namlusu eğmeçli, uzun ve ağır, iki yanı da keskin bir pala.

⁵⁶The Missionary Herald XLII (1846): 43.

Boston'dan yola çıkarak 13 Şubat 1835'te Bursa'ya gelmiştir. Temmuz 1845'te Trabzon, 1858'de Antakya istasyonuna nakledilmiştir. 1862'de örgütteki görevinden ayrılmış ve ülkesine dönmüştür. Ancak 1866'da tekrar örgüte dönmüş ve 25 Haziran 1866'da Maraş'a ardından Antakya'ya tekrar gelmiştir. 2 Ekim 1872'de Kessab'ta hayatını kaybetmiştir⁵⁷.

Powers, 13 Mart günü evinden 6 hafta ayrı kalmasını sağlayacak gezi için bir vapurla Trabzon'dan Samsun'a doğru yola çıkmış, buradan at sırtında yaklaşık 210 km uzaklıktaki Tokat'a geçmiş ve 6 haftalık gezisinin 4 haftasını Tokat'ta geçirmiştir. Aslında Powers'ın bu ziyareti yapması Tokat'ta bulunan bazı kişiler tarafından da talep edilmiştir. Şehre geldiğinde bu kişiler tarafından karşılanmıştır. Gelişinden birkaç ay önce şehirde Protestanlıkla ilgili bazı gelişmeler yaşanmıştır. Şehrin yakınlarındaki manastırda bir genç adam, din adamları tarafından birçok yargılama ve tacize maruz kalmış, sonunda gencin Protestanlarla ilişki kurmayacağına dair verdiği sözle sona ermiştir. Onu yargılayan ve bu talepleri yapan konsey, tam da Powers'ın şehre geldiği gün toplanmıştır. Powers'a göre bu olay halk arasında çok büyük bir korku yaymış ve neticede sadece Protestanlığa özel ilgi duyanlar onunla tanışmaya cesaret edebilmiştir. Bu dönemde şehirde sadece birkaç kişinin evanjelik olduğu alenen bilinmektedir. Bu kişilerin hepsi şehirdeki Amerikan Board seyyar kitap satıcı ile de ilişki halindedir ve 1839'da İstanbul'da meydana gelen olaylarda yaptığı zulümlerle ön plana çıkan, o an Tokat'ta bulunan piskoposun korkmaktadırlar. Powers, Tokat'a geldiğinde bu kişilerin duyduğu korkunun ağır bastığını onların dile getirdiği şu soruyla anlatmaktadır: *Bu adam burada kalıcı olarak ikamet etmek için mi geldi, yoksa sadece birkaç gün geçirip sonra bizi terk mi edecek? Eğer (cevap) birincisi ise kendimizi açıkça göstereyim ve sonuçlarına katlanalım; eğer ikincisiyse bize akıl verecek bir misyoner ya da bizi koruyacak bir konsolos olmadan kendimizi Piskoposun gazabına maruz bırakılmayalım.*

Powers, kendisinin Ermenilere yaptığı dini konuşmalar ve ettiği dualar esnasında kalabalığın yirmi kişiyi geçmemesini, bu sayının ancak yarısı ya da biraz fazlasının onun kaldığı evde *Kutsal Kitap* okuma ve dua toplantılarına katılmasını bu korkuya dayandırmaktadır. Tabii ki yaptığı toplantılar şehirdeki rahipler ve halk tarafından bilinmektedir. Evinde kaldığı kişi ve ailesinin de Ermeni kilisesiyle olan ilişkisi sona erdiği için yapılan bu toplantılar konusunda herhangi bir korku duymamaktadır.

Powers, Tokat'ta misyonerlik çalışmalarının başlatılmasının uygun olup olmadığını tespit etmek amacıyla ziyareti esnasında şehirde birçok araştırma da yapmış ve elde ettiği bilgileri merkeze rapor etmiştir. İlk üzerinde durduğu konu şehrin nüfusedir. Tokat'ın nüfusuyla ilgili bilgileri farklı kaynaklardan almış ve sonuç olarak Smith ve Dwight'ın 17 yıl önce yaptıkları açıklamalardan⁵⁸ biraz farklı olsa da büyük ölçüde doğru rakamlara ulaştığını düşünmektedir. Bu bilgilere göre şehirde Müslüman hane sayısı 5.000, Ermeni hane sayısı 1.500, Katolik Ermeni hane sayısı 300, Rum hane sayısı 200, Yahudi hane sayısı 40 olmak üzere toplamda 7.040 hane olarak tespit edilmiştir.

Powers'ın incelemeleri esnasında üzerinde durduğu bir başka konu şehirdeki kilise ve okullardır. Ermenilerin şehirde, biri yakın zamanda yanmış, ancak yakında yeniden inşa edilecek olan yedi kilisesi, şehirden yaklaşık 5 km uzakta bir manastırı mevcuttur. Bu kiliselerle bağlantılı

⁵⁷<http://www.dlir.org>.

⁵⁸İki misyoner, şehirde saygın bir Ermeni tüccarından aldıkları bilgiler çerçevesinde Tokat'ın nüfusunu 4000 Türk, 1350 Ermeni, 500 veya 600 Rum ve 70 Yahudi hanesi olarak vermektedir. Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of OOrmiah and Salmas* I (Boston: Published by Crocker and Brewster, 1833), 99.

olarak, Tokat Amasya ve Merzifon'da dönüşümlü ikamet eden bir piskopos ve yirmi yedi rahip vardır. Manastıra bağlı olarak da bir başrahip, iki vartabed, iki diyakoz ve dört talebe mevcuttur. Ayrıca erkekler için üç, her biri yirmi ya da otuz öğrenciye sahip kızlar için dört okul faaliyet göstermektedir.

Şehirdeki Katolik Ermenilerin bir kilisesi, bir piskoposu ve beş rahibi mevcuttur. Aynı cemaatin şehirde erkekler ve kızlar için birer okulu hizmet vermektedir. Halk arasında etkisi oldukça büyük olan kız okulu yirmi yıllıktır ve başlangıcından itibaren aynı kişi tarafından idare edilmektedir. Rumların şehirde bir kilisesi, dört rahibi, Tokat'ın yaklaşık 5 km uzağında bir manastırı vardır. Ayrıca erkekler için iki okulları mevcuttur, ancak kızlar için herhangi bir eğitim kurumları yoktur. Şehirdeki Yahudilerin yeni ve temiz bir sinagogu, bir okulu ve biri Amerikan Board misyoneri William Schaufler'in⁵⁹ arkadaşı olan üç hahamı vardır.

Powers şehir halkının geçim şartlarını da dikkatle incelemiştir. Şehirde ekmek, et, meyve ve sebze bol ve ucuzdur. Tokat'tan Trabzon'a doğru uzanan 32 km'lik uçsuz bucaksız Yeşilirmak vadisi, bereketli bir buğday tarlasıdır ve sakinlerine çok ucuza ekmek sağlamaktadır. Bölgedeki Kürtlere ait koyun sürüleri piyasaya çok ucuz fiyatlara mükemmel koyun eti tedarik ederken, Tokat'ın bulunduğu güzel vadi ise çok çeşitli ve bol meyve ve sebzenin ucuza üretilmesine fırsat vermektedir. Şehirde kiralalar ve ev fiyatları da oldukça uygundur.

Powers'ın yaptığı incelemede üzerinde durduğu bir başka konu halkın bilgi seviyesi ve ahlakıdır. Genel olarak Tokat sakinlerinin bir kısmını okuyan bir topluluk olarak kabul eden Powers, İstanbul dışında kendisinin gördüğü yerlere kıyasla daha fazla okuyan bulunduğunu vurgulamaktadır. Ermenilerin her 10 erkeğinden 7'sinin, her 10 kadından 1'inin okuyabildiğini, hatta Katolikler için sadece her erkeğin değil, her kadının da okuyabildiğini yazmaktadır. Bu durumu şehirde bulunan Katolik kız okulu ile açıklayan Powers, Katolik olmayan bazı Ermeni kızların da burada okuma yazma öğrendiğini belirtmektedir. Bununla birlikte halk kitleleri arasında kayda değer miktarda bilgili insanların bulunmamasına rağmen, hemen her evde bazı kitapların ve onları okuyacak kişilerin mevcut olduğuna, şehrin her cemaatinde çok okuyan bilgili bazı kişilerin bulunduğuna dikkat çekmektedir.

Konuyla ilgili verdiği bilgileri, Manastırdaki bir kişinin kaleme aldığı mektuptan da doğrulamaya çalışmaktadır. Bu kişi mektubunda: *Topluluğumuz beş milletten oluşmaktadır. Bunların ahlakları hakkında kısaca bahsedeceğim. Önce Ermeniler. Bunlar eğitilmiş, yumuşak huylu ve nazik; misafirperver, temiz kalpli ve cömert, ama bununla birlikte çok konuşkan/geveze ve hata bulmaya çok meraklı. Rumlar ve Yahudiler sayıca az ve zayıftır. Ve vergilendirme açısından ayrı topluluklar olarak muamele görmezler, ancak Ermenilerle iç içedirler ve onlara tabidirler. Katolikler zevk ve neşe, yeni moda ve şık kıyafet dışında hiçbir şeyle ilgilenmezler. Müslümanlar, diğer yerlerdekilere kıyasla medeni ve saygındır; kendileriyle ilgilenirler ve dine gelince başkaları kendilerine karışmazlarsa onlar da başkalarına karışmazlar.* Powers, şehirdeki ahlaki yapıyı da Tokat'ta yaşayan bir Avrupalının ağzından ifade etmektedir: *Onların arasında büyük bir ataerkil yaşam tarzı var. Katolikler ve Rumlar arasında ahlaksızlık büyük ölçüde hâkimdir.*

Powers, Tokat'tan ayrılırken bir Türk olan sürücüsünün, ilk durakladıkları yerde Muhammed'in adını lanetlediğini, Müslümanlıktan son derece aşağılayıcı bir şekilde söz ettiğini,

⁵⁹William Gottlieb Schaufler, 27 Ağustos 1798'de Almanya'da dünyaya gelmiş, 31 Temmuz 1832'de İstanbul'a gelerek çalışmalarına başlamıştır. 1861'de örgütteki görevinden ayrılmış, ancak başka misyoner örgütlerine bağlı olarak bir süre daha İstanbul'da görevine devam etmiş, 1877'de New York'a dönmüş ve 26 Ocak 1883'te hayatını kaybetmiştir. <http://www.dlir.org>. (erişim 05.01.2022).

ayrıca Tokat'ta, kendisi gibi *yarım düzine kâfirin* daha olduğundan söz ettiğini yazar. Netice itibarıyla Powers şehirdeki dini toplulukların, hatta Müslümanların bile, şüphecilik etrafında yoğunlaşmaya başlamalarıyla birlikte Protestanlığa meylettikleri ve onların aydınlatıcı düşüncesine dönmeye hazır olduklarını, bunun sadece Tokat ile sınırlı kalmayacağını, diğer şehirlere de yayılacağını vurgulamaktadır.

Powers'ın araştırmalarında, üzerinde durduğu bir başka konu *Sorgulama/Araştırma Ruhü*'dur. Tokat'taki araştırma ruhuyla ilgili olarak edindiği izlenimlerin çok cesaret verici olduğunu belirtir. Çağların derin uykusu kırılmıştır. Yüzlercesi okumaya, düşünmeye ve sohbet etmeye başlamıştır. Çok sayıda kişi kiliselerin hatalarını kabul etmekte, ayinlerine ve törenlerine (eğer varsa) son derece kısıtlı bir teslimiyet göstermekte ve kiliselere mümkün olduğunca gitmemektedir. Rahipliğin dünyevi ve baskıcı politikasına direnirler ve bir kurtuluş günü beklerler. Birçoğu, hakikat için dürüst bir arzu dışında başka nedenlerle kiliselerine yabancılaşmıştır. Din adamlarının keyfi zorlamaları, halkla aralarında kayıtsızlık, iğrenme ve hatta düşmanlık duygusu yaratmıştır. Amerikan Board örgütünün bastığı kitaplar bu insanlara büyük bir ışık tutmuş ve bir araştırma ruhu harekete geçirilmiş, neyin doğru neyin yanlış olduğu konusunda bir kanaat oluşmuştur.

Tokat'taki Ermeni cemaatinin bir kısmının duygu durumunu daha doğru bir şekilde ortaya koymak için Powers, örgüt tarafından istihdam edilen kitapçının günlüğünden de birkaç satırı yazısında alıntılanmıştır. Farklı tarihleri içeren alıntılar, şehirde bir veya iki yıl içinde meydana gelen büyük bir değişikliği açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Powers incelemelerinde, şehirde mezhep değiştirenler konusuna da değinmektedir. Manastırda Protestanlığı benimseyen altı ya da yedi kişi vardır. Bunlardan biri İstanbul'da Goodell'in himayesindeki kızlar ilahiyat okulunun üyelerinden ve çok okuyan biridir. Powers şehirde Protestanlık/Hıristiyanlık adına meydana gelen bu olumlu gelişmeleri, burada ölen ve mezarı burada bulunan Henry Martyn'in dualarının bir sonucu olduğuna dayandırmaktadır.⁶⁰

Powers'ın yazılarında ele aldığı bir başka konu, şehirde Amerikan Board örgütüne bağlı çalışan kitapçıdır. Şehirde Baron H. yaklaşık üç yıldır örgütün kitapçısı olarak çalışmaktadır. Şehri ziyaretinden önce hiç görmediği bu kitapçı ile dört hafta boyunca kişisel ilişkilerini devam ettirmiş ve yerli bir yardımcı olarak hakkında çok olumlu bir görüş oluşmuştur. Dindar, alçakgönüllü, nazik, sağlam ve sağduyulu görünen H., daha önceki yıllarda sadece din adamlarından değil, toplumdaki tüm sınıflardan çok muhalefet ve zulüm görmüştür. Zulmedenler arasında kendi babası ve eşi de vardır. Yaklaşık bir yıl boyunca sabırla katlandığı bütün bu zulümler sona ermiş ve artık sakinleşmiştir. En yakın akrabalarının, en sıcak arkadaşlarının, Katolik (aslen kendisi Katolik idi) Ermenilerin, Rumların, Müslümanların, Yahudilerin ve orada yaşayan birkaç Avrupalının güvenini kazanmıştır. Tokat ve çevresinde yoğun bir şekilde dağıttığı kitaplar insanlar arasında okunduğu için Trabzon gibi misyonerlerin ikamet ettiği bazı yerlerden daha fazla Protestanlığa meyledenler olmuştur.⁶¹

Powers'ın Tokat'ı ziyareti ve buradan edindiği izlenimler neticesinde verdiği bilgiler doğrultusunda Amerikan Board yetkilileri, Ermenilerin yoğun bir şekilde ikamet ettiği bu şehrin Anadolu'nun iç kesimleriyle kıyaslandığında medeniyet, bilgi ve din adamlarının egemenliğinden kurtulma isteği bakımından İstanbul'dakilere en yakın olduğunu düşünmeye başlamışlardır. Şehrin bu olumlu yönleri, mümkün olan en kısa zamanda buranın bir istasyon haline getirilmesinin

⁶⁰The Missionary Herald XLIII (1847): 337-340.

⁶¹The Missionary Herald XLIII (1847): 340-341.

komiteye tavsiye edilmesi ve iki evli misyoner gönderilmesi gerektiğini (ki birinin doktor olması daha iyi olacaktır) gündeme getirmiştir.⁶²

1.5. Dr. Azariah Smith

Tokat'ı ziyaret eden bir başka misyoner 16 Şubat 1817'de dünyaya gelen ve 1 Ocak 1843'te İzmir'e, 29 Mart 1844'te Musul'a, Şubat 1845'te Erzurum'a, Ekim 1848'de Antep'e giden ve 3 Haziran 1851'de tifodan burada hayatını kaybeden Dr. Azariah Smith'tir. Ekim-Kasım 1847'de Samsun ve Tokat üzerinden Anadolu'nun içlerine bir gezi gerçekleştirmiştir. Samsun ve Tokat üzerinden Sivas ve Gürün güzergâhını takip ederek Trabzon'a bir gezi yapacağını, İstanbul Pera'dan 27 Eylül'de Trabzon'da görev yapan Johnston'a yazdığı bir mektupta bildirmiş ve kendisini karşılamasını istemiştir.⁶³

2 Kasım 1847'de Tokat'ı ziyaret eden Smith'in de şehrin dini yönleriyle ilgili edindiği izlenimleri, daha önceki ziyaretçilerinkiyle eşit derecede olumlu olmuştur. Bu yüzden Tokat'ın bir misyoner istasyonu haline getirilmesi ihtimaline çok olumlu bakmıştır. Hatta Tokat'tan sonra bir hafta kaldığı Sivas'ta yürütülecek çalışmalarda, Tokat'ta görevlendirilecek bir misyonerin çok faydalı olacağını vurgulamıştır. Dr. Smith şehre, Samsun üzerinden gelmiştir. Ancak yolculuğu esnasında kolera salgını yüzünden burada üç dört gün alıkonulmuştur.⁶⁴

Dr. Smith 2 Kasım günü geldiği Tokat'ta bir hafta kalmış, bu süre içinde Protestanlığı kabul edenlerden on ya da on ikisiyle görüşmüş ve o sırada şehirde olan Piskopos kapısında nöbet tutulmasını emretmiş ve birileriyle ilişki kurmasının engellenmesini istemiştir. Bu engele rağmen Dr. Smith beş ile sekiz arasında sayıları değişen gruplarla üç ayrı evde on toplantı düzenlemiş, hatta handaki odasında Şabat günü gayri resmi bir vaaz vermiştir.⁶⁵

1.6. Thomas Pinckney Johnston'un İkinci Ziyareti

Amerikan Board mensuplarının 1840'lı yılların sonlarında Tokat'a yaptıkları ziyaretleri artırması üzerine, Amerikan Board tarafından geçici olarak 1844'te İzmir'de görevlendirilen Johnston, 1848-1849 kışının bir bölümünü Tokat'ta geçirmiştir.⁶⁶

Johnston, 3 Kasım 1848'de İzmir'den İstanbul'a, 8 Kasım'da İstanbul'dan ayrılarak Samsun'a doğru yola çıkmıştır. İki günlük keyifli geçen bir yolculuktan sonra Samsun'a ulaşmıştır. Kaleme aldığı mektubunda burada karşılaştığı manzarayı; *Samsun'da bu kadar çok Avrupalı bulmak beni şaşırttı* ifadesiyle dile getirmiştir. Çünkü 12 yıl önce buradayken şehrin durumu daha farklıdır. Bu ziyaret esnasında evinde misafir olduğu Day, şehirde erkek ve kadın olmak üzere elli ya da altmış Avrupalının mevcut olduğunu, hatta sayıları ne olursa olsun (her halükarda) bir Katolik şapeli ve aralarında iki rahip olacak kadar sayılarının çok olduğunu ifade etmiştir. Johnston Samsun limanına inen yolcu sayısı ve mal miktarına bile Avrupalıların sayısına şaşırdığı kadar şaşırmaz. Gümrük evi balyalarla doludur ve kervanlar her gün Amasya, Zile, Tokat, Sivas, Eğin, Diyarbakır vb. güzergâhında gelip gitmektedir. Takip eden Pazartesi günü Johnston, Cumartesi günü ulaşacağı

⁶²*The Missionary Herald* XLIV (1848): 4, 48.

⁶³*The Missionary Herald* XLIV (1848): 68, 128, 137-138.

⁶⁴*The Missionary Herald* XLIV (1848): 68, 102, 138.

⁶⁵*The Missionary Herald* XLIV (1848): 68, 137. Burada ilginç olan konu, bu kadar sıkı denetlenen ve kapısında nöbet tutulan bir kişi, bu toplantıları nasıl gerçekleştirebilir?

⁶⁶*The Missionary Herald* XLV (1849): 236.

Tokat'a doğru yola çıkar. Türk hükümeti tarafından bir maden ocağı denetlemek üzere istihdam edilen kişilerden biri olan Protestan bir Almanın evinde misafir edilir.⁶⁷

Johnston Tokat'ta iken Zile'deki panayıra katılmak için Tokat'ta misyonerlik yapan Protestan bir Ermeni olan Hohannes⁶⁸ ile oraya gider. 12 saatlik bir yolculuğun ardından vardıkları Zile'de 24 Kasım-13 Aralık tarihleri arasında kalır. Burada kaldığı süre boyunca farklı kişilerle çok ilginç sohbetler yapar. Hohannes ise çok sayıda kitap satar. Hohannes her yıl panayıra katıldığı için genellikle *Protestan kitapçı* olarak bilinmektedir ve insanlarla iletişimi her yıl daha da artmıştır.

Altı yıl önce (1842) Hohannes, Trabzon'dan Zile'ye ilk kitapları getirdiğinde, Merzifonlu iki kişi ile tanışmış, onlara Protestanlığı anlatmış ve bu iki kişi ona görüşlerini ve duygularını bildiren çok ilginç bir mektup yazmışlardır. Dolayısıyla Amerikan Board'ın Tokat'taki yerli çalışanı olan Hohannes bu fuar sayesinde her yıl birkaç kişiyle tanışma ve onları etkileme fırsatı bulmuştur. Zile'den edindiği izlenime ve burada yaşayan bir kişinin ifadelerine göre, *buradaki birçok kişi kendisini Protestan ilan etmeye hazır, ancak eziyet görme korkusu ve rehber eksiklikleri vardır.*⁶⁹

Johnston, Tokat'ta birkaç hafta geçirmiş, ancak bu süre zarfında hava ya aşırı soğuk ya da kar veya yağmur nedeniyle çok kötü geçmiştir. Bu nedenle ziyaretinin sonuçları umduğundan çok daha az tatmin edici olmuştur. Ayrıca kendi yardımcıları olan Hohannes haricinde hiç kimse kendisini açıkça Protestan ilan etmemiştir. Bunu Protestanlığa meyledenlerin gördüğü zulme dayandırmaktadır. Mesela komşu manastırdaki D. H.'nin zulme maruz kaldığını, bir keresinde hakikati söylemekteki cüretkârlığından dolayı hapsedildiğini, korktuğu için kendisiyle görüşmediğini kaydetmektedir.⁷⁰

Johnston, Tokat hakkında verdiği bilgiler içinde burada Amerikan Board adına yerli kitap satıcısı olan Hohannes'in karakteri ve çalışmaları hakkında da ayrıntılı bilgi vermektedir. Hohannes çalışmaya başladığı andan itibaren sadece Tokat'ta Yeni Ahit'in (İncil) yaklaşık üç yüz nüshasını dağıtmıştır. Bir misyonerin ara sıra ziyareti dışında yalnız kaldığı 5 yıldan daha fazla süre, şehirde ayakta kalmasını şükredilmesi gereken bir olay olarak yorumlamaktadır. Johnston, İzmir'den ayrılmadan önce kendisine ulaşan bir haberle, Tokat'a geldikten sonra gördüklerinin kafasını karıştırdığını, gördükleri karşısında ona saygı duyduğunu yazmaktadır. Hohannes kendisi hakkında pek fazla bir şey anlatmaya alışık değildir. Hayatıyla ilgili bazı gerçekleri de tesadüfen anlatmıştır. Usta bir kumarbaz olan ve bu sayede çok miktarda para kazanan, ancak bunları çarçur eden Hohannes, yaklaşık 10 yıl önce İstanbul'da Avrupalılar tarafından işletilen bir kumarhanede bir gecede 1.200 dolardan fazla kazanmıştır. Bir gecede elli ya da yüz dolar kazanmaya alışmış olan Hohannes'in, hayatını sorgulamaya başlaması onu misyonerlerle iletişime geçirmiştir.

Çok atletik bir adamdır ve yirmi yaşında bir güreşçi olarak Tokat'ın, hatta tüm ülkenin tanınan bir kahramanıdır. Küçük Katolik cemaatinin mensubu olduğu için Ermeniler böyle bir övünme zemini olmasına tahammül edemezler ve sonuçta ona denk bir adam için bütün bölgeyi araştırırlar, ama nafiye. Bulabildikleri en ünlü güreşçiyi getirirler ama Hohannes binlerce tanıdın huzurunda sırtını yere indirir, bu da büyük ölçüde Katolik cemaatinin sevinci ve coşkusudur.

Ayrıca aşırı şarap ve içki kullanmaya da bağımlıdır. Din değiştirmesinden sonra Katolikler ve Ermeniler tarafından aforoz edilir. Babası onu kapı dışarı eder, karısı onu terk etmesi için rahipler

⁶⁷The Missionary Herald XLV (1849): 236.

⁶⁸Powers'ın Baron H. olarak bahsettiği Tokat'taki seyyar kitap satıcısıdır.

⁶⁹The Missionary Herald XLV (1849): 236-237.

⁷⁰The Missionary Herald XLV (1849): 237.

tarafından ikna edilir. Hohannes'in Katolikler arasında pek çok arkadaşı vardır, iman etmeseler de onunla her türlü ilişkiyi yasaklayan aforozla kızarlar. Hatta evine hiç gelmemiş olan tanınmış bir kişi, verilen emirlere uymadığını göstermek için ona özel bir ziyarette bulunur ve diğerleri onu kendi evlerine davet etmek için bahaneler üretirler. Hem Ermeniler hem de Katolikler arasında ilişkisi ve etkisi her geçen gün artmaya devam eder.⁷¹

Kasım 1847'de şehri ziyaret eden Dr. Azariah Smith, bir önceki yaz Tokat'ta oldukça ölümcül şekilde yaşanan kolera salgını nedeniyle, ona kolera vakalarının tedavisi için birtakım bilgiler öğretir. Hohannes, öğrendiği bilgiler çerçevesinde reçetelere uyar ve hastalığa yakalanan pek çok kişiyi tedavi eder. Ayrıca bölgenin yaygın hastalıklarının birçoğunu nasıl tedavi edeceğini de öğrenmiştir. Öyle ki kendisi herhangi bir iddiada bulunmadan genellikle *doktor* olarak anılır ve zenginler arasında bile bazıları aile hekimi olarak onu evlerine çağırmakta ısrar etmeye başlarlar. Johnston'un Tokat'ta kaldığı süre içinde Hohannes'in iğne yapması için çağrılmadığı ya da hastalara ilaç yazmadığı neredeyse bir gün olmamıştır. Bir zamanlar en şiddetli muhalifi olan Ermeni başrahibi bile onu aile hekimi olarak sık sık evine çağırmaya başlar.⁷²

Bütün bu gelişmeler Hohannes'in hayatını yeniden kolaylaştırmaya başlar, netice itibarıyla bir ev satın almayı başarır. Eşi tekrar ona döner, huzur ve sükûnet içinde yaşamaya devam ederler. Johnston'a göre Hohannes, eğer Tokat'ta bir istasyon açılır ve şehre bir misyoner gönderilirse ona baha biçilmez bir yardımcı olacak nitelikte donanımlıdır.⁷³ Bütün bunlara rağmen Johnston, 24 Eylül 1850'de İzmir'den yazdığı mektubunda Anadolu'nun bu şehrini Amerikan Board misyonerleri tarafından işgal edilmiş olarak görmeyi uzun zamandan beri çok arzulamasına, hatta son ziyaretinden (1848-1849) sonra istasyon için en uygun nokta olarak Tokat'ı örgüte tavsiye etmesine rağmen, istasyon olma noktasında son tercihini Kayseri'den yana kullandığını kaydetmektedir.⁷⁴

Amerikan Board misyonerlerinin kanaatlerini değiştirdiği tek konu bu değildir. Tokat'taki kitap satıcısı Hohannes hakkındaki görüşleri de olumsuz yönde değişmiştir. Powers'ın 8 Nisan 1851'de Trabzon'dan yazdığı mektupta, kitap satıcılarının son zamanlarda bazı ahlaksızlıklara düştüğünü ve daha önce teşvik edici etkisinin şimdi kesinlikle kendilerine zarar vermeye başladığını artık onun *kayıp bir adam* olduğunu vurgular.⁷⁵

1.7. Philander O. Powers'ın İkinci Ziyareti

Powers, Tokat'a ikinci ziyaretini 1850'nin sonbahar aylarında gerçekleştirmiştir. Eylül'ün sonlarında Trabzon'dan yola çıkmış ve dört günlük bir yolculuğun arkasından Tokat'a ulaşmıştır. Şehirde uzun süre kalmaya niyeti olmamasına rağmen, buraya geldiğinde kalışını uzatmaya mecbur eden bir durumla karşılaşmış ve şehirde 10 gün kalmıştır.⁷⁶

Geldiği günlerde Tokat Ermenileri arasında büyük bir hareket vardır. Amerikan Board örgütü altı yıl boyunca şehirde bir kitap dağıtan şahıs görevlendirmiş ve bu kişi birçok insanla iletişime geçerek sohbetler yapmıştır. Powers'ın anlatımıyla netice itibarıyla Tokat'ta Vartabed, öğretmenler ve birkaç rahip ve diyakozlar dâhil olmak üzere çok önemli sayıda kişi entelektüel olarak Protestanlaşmıştır. Şehir halkının büyük bir kısmı farklı nedenlerle kendi kiliselerine yabancılaşmış,

⁷¹The Missionary Herald XLV (1849): 237-238.

⁷²The Missionary Herald XLV (1849): 238.

⁷³The Missionary Herald XLV (1849): 239.

⁷⁴The Missionary Herald XLVII (1851): 81.

⁷⁵The Missionary Herald XLVII (1851): 263.

⁷⁶The Missionary Herald XLVII (1851): 63, 235, 263.

rahiplerinin davranışlarından nefret etmeye başlamışlardır. Bazı yüksek din adamları, bir süre zorunluluktan dolayı kendi milletbaşlarıyla ortak hareket etmişler, ancak bu durum katlanılmaz bir hale gelmeye başlamıştır. Nihayet halk ayağa kalkmış ve haklarını talep etmiştir. Bazı sonuçsuz çabalardan sonra 700'den fazla kişi kendilerini Protestan ilan eden bir kağıt imzalamışlar ve örgüt adına şehirde kitapçı olarak çalışan yerli Ermeniye başlarına atamışlar, ancak o bu teklifi akıllıca davranarak reddetmiştir. Birkaç gün sonra birkaç kişi sokaklarda yüksek sesle Protestan olduklarını, Patriki tanımadıklarını dile getirmişlerdir. Bu davranışları hapse atılmaları ve işkence görmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu meselenin nasıl sonuçlanacağı bilinmemesine rağmen artık cemaat arasında Ermeni kilisesinden ve milletinden bir ayrılıktan çok söz edilir olmaya başlamıştır. Powers'a göre bu gelişmeler yaşanırken Amerikan Board adına birinin hareketi izlemek ve mümkünse ona doğru bir yön vermek için burada olması çok önemlidir. Çünkü artık misyonerlerin ara sıra şehri ziyaret etmeleri beklentileri karşılamamaktadır. Powers, şehre birlikte geldiği kişi ve şehirdeki kitap satıcısı ile birlikte insanlarla iletişime geçmiş ve bir kısmı Pazar/Şabat günü ayine katılacaklarını söylemelerine rağmen, korkularından sadece üçü gelmiştir. Korkuları da sebepsiz değildir.⁷⁷

Powers, Merzifon, ardından Tokat ve Sivas'a gerçekleştirdiği bu gezisini tamamlayıp Trabzon'a döndükten sonra geziyle ilgili görüşlerini kaleme almış ve Tokat'la ilgili olarak üzerinde durduğu en önemli konu, şehirde örgüt adına kitap satıcısı olarak çalışan kişi hakkındaki görüşleri olmuştur. Yazısında Tokat'ta pek iç açıcı bir durum olmadığını, çok çaba harcamaları gerektiğini, bu işi yıllarca kitap satıcısının yaptığı, ancak kitap satıcısı Hohannes'in son zamanlarda çeşitli ahlaksızlıklara düştüğünü ve artık daha önceden çalışmalarını için olumlu etkisinin şimdi kesinlikle zarar veren noktaya geldiğini vurgulamış ve onu *kayıp bir adam* olarak tanımlamıştır. Bu yüzden 1850'nin Aralık ayında Amerikan Board tarafından kovulmuş, yerine Trabzon kilisesinin bir üyesi yerli yardımcı olarak Tokat'ta görevlendirilmiştir. Yeni yardımcı çok iyi çalışmalar yapmasına ve şehirde insanlarla iyi ilişkiler kurmasına rağmen, Powers'a göre Tokat'ta bir misyonerin daimi ikametgâhı dışında hiçbir şey davalarının gereksinimlerini karşılamayacaktır. Bu durumu haklı gösteren bir hikâyeyi de notları arasına kaydetmiştir. Hikâyeye göre, yerli yardımcıları Tokat'ta iken, daha önceleri gerçeğe karşı çıkan genç bir adam, Protestan olmuş, bu nedenle babasının evinden kovulmuş, parası, arkadaşları ve işi olmadan tek başına kalmıştır. Yerli yardımcı onunla arkadaş olmuş ve ona bir handa kalacak yer bulmuş, karnını doyurmuş ve bir iş kurarak geçimini sağlaması için ona birkaç dolar borç vermiştir. Sonunda babası onu evine geri almasına rağmen, bütün aile ona hala uzaylı gibi davranmaktadır.⁷⁸

1.8. Edwin E. Bliss'in Ziyareti

1850'li yılların başından itibaren Anadolu'nun iç kısımlarındaki bazı yerleşim yerlerinde misyonerlik çalışmalarına talep çok fazlaca artmaya başlamıştır. Bu yüzden Osmanlı topraklarındaki Amerikan Board misyonerleri buralarda dini ayinler yaparak halkı kendi mezheplerine davet etmek için ziyaretler yapmışlardır. Bunlardan biri de Edwin E. Bliss olmuştur. Bliss, bu talepleri göz önünde bulundurarak Merzifon ve Tokat üzerinden Sivas'a gitmek ümidiyle 9 Ekim 1850'de ailesiyle birlikte Trabzon'dan ayrılmış ve Kasım ayının ikinci yarısında Tokat ve Sivas'a kısa bir ziyarette bulunmuştur.⁷⁹

⁷⁷The Missionary Herald XLVII (1851): 63-64.

⁷⁸The Missionary Herald XLVII (1851): 263-264.

⁷⁹The Missionary Herald XLVIII (1852): 120.

Tokat'ta bir misyonerin olmamasını, burada Amerikan Board adına yapılmaya çalışılanlara büyük zarar verdiğini vurgulayan Bliss, şehirde Henry Martyn'in mezarını ziyaret etmiştir.⁸⁰

1.9. Philander O. Powers'ın Üçüncü Ziyareti

Powers 1851'in yaz aylarında Merzifon-Tokat-Sivas güzergâhına bir gezi daha yapmış ve Tokat'ta bir hafta kalmıştır. Trabzon'a döndükten sonra 15 Ekim 1851'de kaleme aldığı bir mektupta gezinin detayları hakkında bilgi veren Powers, mektupta Merzifon ve Tokat'taki halkın dine yaklaşımı hakkındaki fark üzerine vurgu yapar. Merzifon'da her şey çok olumlu ilerlerken, Tokat'ta rahip ve başpiskoposlarının davranışları yüzünden kiliseden tamamen soğuyan/kiliseye yabancılaşan orta ve alt sınıflar, Amerikan Board misyonerleri el uzatmazsa uçuruma düşecek ve sonsuza dek yok olacaklardır. Gerçeği bilmeyen, çoğunlukla okumayan, eski inançlarına bağlı, kiliselerine yabancılaşmış Protestan olmak isteyen yüzden fazla kişiyle iletişim kurduğunu söyleyen Powers, kiliselerin, tahammülün son derecesine kadar kötü ve baskıcı hale geldiğini yazar. Tokat'ta Protestanlığa ilgi duyan birkaç kişinin olduğunu ve gelecek yıl buraya yerli bir yardımcı sağlamak için düzenlemeler yaptığını da söyler.⁸¹

1.10. George W. Dunmore'un Ziyareti

10 Mayıs 1820'de dünyaya gelen, 1851'in Martında Antep, Kasımında Diyarbakır'a gelerek çalışmalara başlayan, Mayıs 1854'te Arapkir, bir yıl sonra Harput'a, 1859'da da İstanbul'a nakledilen George W. Dunmore, 1861'de Amerikan Board örgütündeki görevinden ayrılmış ve ülkesine dönmüştür. 3 Ağustos 1862'de katıldığı savaşta hayatını kaybetmiştir.

Osmanlı ülkesinde kaldığı süre içinde 1853 yaz aylarında Harput-Arabkir-Sivas-Tokat üzerinden İstanbul'a gitmek için bir yolculuk gerçekleştirmiş ve güzergâhında Tokat'a da uğramıştır. Yolculuğu esnasında uğradığı bazı yerlerde dini toplantılar düzenlemiş, bu toplantılar esnasında edindiği izlenimlere dayanarak, Arapkir'de halkın Sivas ve Tokat'a göre daha çok ilgili olduğunu vurgulamıştır.⁸²

1.11. Philander O. Powers'ın Dördüncü Ziyareti

Amerikan Board örgütü tarafından Tokat bir istasyon haline getirilmeden önce Powers 1853'ün Eylül ayında Tokat üzerinden Sivas'a bir ziyaret gerçekleştirir. Yolculuğu esnasında uğradığı Tokat'tan daha önceki ziyaretlerine göre daha olumlu bahseder. Protestanlığa olumlu bakan küçük bir topluluğun, kendisi şehirde kaldığı süre boyunca özellikle Sebt günü, Dini Metinler ve ibadet eğitimi için birçok defa bir araya geldiğini, burada gördüklerine ve duyduklarına göre bazılarının - Protestanlığa- çok olumlu baktıklarını yazar. Yedi aile reisinin Protestanlar tarafından kayıt altına alındığını, bu duruma yerli otoritelerin saygı duyduğunu, ayrıca halkın dini toplantılar düzenleme konusunda daha önceki duruma göre daha özgür olduğunu, ancak Trabzon kilisesinin bir üyesi olan yerli yardımcının çok fazla muhalefetle karşılaştığını, bir kez ölümüne dövdüğünü, neticede bu dayaktan dolayı tazminat aldığını vurgular.⁸³

Bu gezilerin haricinde, Tokat'ın bir istasyon haline gelmesinden önce, Amerikan Board örgütüne bağlı misyonerlerden bazıları şehirde araştırma-inceleme amaçlı olmayan ziyaretlerde de

⁸⁰*The Missionary Herald* XLVIII (1852): 120.

⁸¹*The Missionary Herald* XLVII (1851): 407; XLVIII (1852): 21.

⁸²*The Missionary Herald* XLIX (1853): 357.

⁸³*The Missionary Herald* XLX (1854): 65.

bulunmuşlardır. Bunlardan birincisi Henry A. Homes'tur.⁸⁴ Homes, Nasturi misyonunda görevli Dr. Asahel Grant ile birlikte Mezopotamya bölgesine önemli bir inceleme gezisi gerçekleştirmiştir. Yol arkadaşıyla buluşmak için gezi güzergâhını İstanbul'dan Trabzon'a deniz yoluyla, buradan Erzurum'a, ardından Diyarbakır'a belirlemiş olan Homes, dönüş yolculuğunu, Tokat-Samsun güzergâhı üzerinden yapmıştır.⁸⁵

Tokat'ı geçiş yolu olarak kullanan bir başka misyoner Thomas Laurie⁸⁶ ve eşidir. Çalışma merkezleri Musul'a ulaşmak için İstanbul'dan deniz yoluyla Samsun'a buradan da kara yoluyla Tokat üzerinden Musul'a gitmişlerdir.⁸⁷

Amerikan Board adına Tokat'ta araştırma ve incelemeler yapan sadece Amerikan vatandaşı misyonerler olmamış, Osmanlı vatandaşı yerli yardımcılar da bunlara katılmıştır. Mesela Amerikan Board tarafından Trabzon'da açılan kilisesinin iki üyesinden biri misyonerlik faaliyetleri yürütmek için Tokat'a, diğeri de Divriğ'e gönderilmiştir.⁸⁸ Divriğ'e gönderilen yerli yardımcı 1851 Mayıs ayında buradan ayrılmış ve Sivas - Tokat - Amasya - Merzifon güzergâhında incelemeler yaparak Trabzon'a dönmüştür. Seyahati esnasında Tokat'ta dini toplantılar düzenlemiş, Şabat günleri 25-50 arasında kişiyle dini ayinler yöneterek halkı etkilemeye çalışmış ve iki ay burada kalmıştır.⁸⁹

Yine 1852 Aralık ayında yerli yardımcı olarak Bedros, Tokat'a gitmiş ve şehir halkıyla ciddi ilişkiler kurmuştur. Ancak şehirde ona karşı kiliselerde suçlamalar yapılmaya başlanmış, hayatıyla ilgili komplolar kurulmuştur. Hatta bu komplolardan birinin başarılı olmasına ramak kalmıştır. Bir rahibin evinde tuzağa düşürülmüş ve kafasına çok şiddetli darbeler almıştır. Olay yerinde ölmemiş olması misyonerler tarafından hayret verici olarak yorumlanmaktadır. Bu olay, onunla ilişki içinde olan kişilerin yüreklerine korku salmak için tasarlanmıştır. Bu olay Edwin Bliss tarafından, Tokat'taki mücadelenin çok şiddetli olacağını düşündürdüğü şeklinde yorumlanmaktadır.⁹⁰

---

⁸⁴Aralık 1835'te İstanbul'da Amerikan Board adına çalışmalara başlayan Henry A. Homes, görevde kaldığı süre içinde Şam, İzmir, Bursa ve İstanbul'da çalışmalar yürütmüştür. 1851'de de örgütteki görevinden ayrılmış ve süre devlet tarafından büyükelçilikte dragoman olarak görevlendirilmiş, 1887'de de hayatını kaybetmiştir. <http://www.dlir.org>. (erişim 05.01.2022).

⁸⁵*The Missionary Herald* XXXVI (1840): 74, 432.

⁸⁶Kasım 1842'de Musul'da Amerikan Board adına çalışmalarına başlayan Thomas Laurie, 1844'te Beyrut'a nakledilmiştir. 1846'da sağlık durumunun iyi olmamasından dolayı ülkesine gitmiş ve 1848'de örgütteki çalışmalarından ayrılmıştır. 10 Ekim 1897'de hayatını kaybetmiştir. <http://www.dlir.org>. (erişim 05.01.2022).

⁸⁷*The Missionary Herald* XXXIX (1843): 43.

⁸⁸*The Missionary Herald* XLVII (1851): 195.

⁸⁹*The Missionary Herald* XLVII (1851): 195; XLVIII (1852): 21.

⁹⁰*The Missionary Herald* XLIX (1853): 266-267.

Sonuç

Bütün bu ziyaretler sonucunda Tokat hakkında Amerikan Board merkezine verilen bilgiler sonuç vermiş ve 14 Mart 1853'te Boston'dan İzmir'e gitmek için Edisto gemisiyle, akademik derecesini Vermont Üniversitesi'nden ve tıp eğitimini Bowdoin Koleji'nden alan Dr. Fayette Jewett ve eşi Mary Ann Jewett Ermeni Misyonu'na bağlı Tokat'ta ikamet etmek üzere yola çıkmışlardır.⁹¹ Bu iki misyoner Tokat'a gitmek için yola çıktıktan sonra Anadolu'da görev yapan bazı misyonerlerin görev yerlerinde bazı düzenlemeler yapılmış, İstanbul'da görev yapan Henry J. Van Lennep'in, Jewett'e yardım için Tokat'a nakledilmesine karar verilmiştir.⁹²

Jewett önce eşiyile birlikte Merzifon'a gelmiştir.⁹³ Dr. Jewett'in 12 Ocak 1854 tarihinde buradan (Merzifon'dan) yazdığı mektuba göre, eşiyile birlikte İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Haziran ayında Merzifon'a ulaşmayı beklerken beklenmedik gecikmelerden dolayı ancak Ekim ayında buraya ulaşmışlardır. Aslında bu yıl Tokat'ta geçirmeyi beklemekteydiler. Ancak 1853-1854 kışını Merzifon'da geçirmek zorunda kalırlar ve burada bir yandan dil eğitimi diğer yandan da ihtiyacı olanlara doktorluk yapmakla geçirirler. Jewett, yazısında kendisine müracaat eden hastalarla ilgili ilginç bir açıklama da yapmaktadır. Hastalarının çoğunu Ermeniler oluşturmaktadır. Şehre bir *Protestan hekim* geldiğinin öğrenilmesiyle birlikte Ermeni kilisesi başpiskoposu da kendi cemaatinin bu hekime gitmesini engellemek maksadıyla bir doktor temin eder. Anlattığı ikinci ilginç açıklama ise Türklerle ilgilidir. Şehre ilk geldiğinde çok az Türk hastanın kendisine müracaat ettiğini, onların kadercı düşünceleri ve *kâfirlere* karşı önyargılarının onları engellediğini, ama belli bir zaman sonra kadın olsun erkek olsun hepsinin onu çağırmadan bir gün geçmediğini vurgular.⁹⁴

Merzifon'daki bütün bu olumlu çalışmalara rağmen planları 1854'ün ilkbaharının ilk günlerinde Van Lennep ile birlikte Tokat'a gitmektir. Ancak Ağustos ayında Tokat'a gidebilirler⁹⁵ ve böylece Tokat, kısa süre de olsa Amerikan Board'ın bir istasyonu olarak örgüt tarihindeki yerini alır.

⁹¹*The Missionary Herald* XLIX (1853): 124-125.

⁹²*The Missionary Herald* XLIX (1853): 257.

⁹³*The Missionary Herald* XLX (1854): 65.

⁹⁴*The Missionary Herald* XLX (1854): 141. Dr. Jewett ve ailesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gülbadi Alan, "Amerikan Board Misyonerlerinin Yozgat'taki Çalışmaları ve Bölge Halkı Üzerindeki Etkileri," *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı* II, (2016): 61-62.

⁹⁵*The Missionary Herald* XLX (1854): 142.

Kaynakça

- Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (PABCFM), Reel 522/27, 46.
- Twenty-First Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions.* Boston: Printed for the Board By Crocker and Brewster, 1830.
- Twenty-Eighth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions.* Boston: Printed for the Board By Crocker and Brewster, 1837.
- Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions – (Fifty-Second Annual Report).* Boston: Press of T. R. Marvin & Son, 1862.
- The Missionary Herald* XXVI (1830); XXVII (1831); XXIX (1833); XXX (1834); XXXIII (1837); XXXVI (1840); XXXIX (1843); XLI (1845); XLII (1846); XLIII (1847); XLIV (1848); XLV (1849); XLVII (1851); XLVIII (1852); XLIX (1853); XLX (1854); LXXXIX (1893).
- Alan, Gülbadi ve Ayşegül Kuş, *Amerikan Board Kaynaklarında Trabzon (1830-1923)*. İstanbul: Serander Yayınları, 2021.
- Smith, Eli. *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of OOrmiah and Salmas* I. Boston: Published by Crocker and Brewster, 1833.
- Tracy, Joseph. *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions.* Worcester: Published by Spooner and Howland, 1840.
- Alan, Gülbadi. “Amerikan Board Misyonerlerinin Yozgat’taki Çalışmaları ve Bölge Halkı Üzerindeki Etkileri.” *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı II* (2016): 57-82.
- Hanilçe, Murat. “Tokat’ta Medfun Meşhur bir Misyoner Henry Mrtyyn.” *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu Bildirileri I* (2012): 151-182.
- Hanilçe, Murat. “Henry Martyn’s Personal Effects and His Grave in Tokat (Henry Martyn’in Maddi Mirası ve Tokat’taki Mezarı).” *CEDRUS – The Journal of MCRI* 5 (2017): 543-566.
- İpek, Nedim. “Canik Sancağı’nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme.” *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 12/1 (1999): 29-45.
- Kuş, Ayşegül. “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Amerikalı I Misyoner H. J. Van Lennep’in Tokat İzlenimleri.” *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 52 (2014): 125-140
- Kuş, Ayşegül. “Protestan Mezhebini Yayma Yönünde Misyoner Lennep’in Tokat’ta Yürüttüğü Faaliyetler.” *Osmanlı’dan Cumhuriyete Türkiye’de Misyonerler ve Faaliyetleri*, Ed., Yunus Emre Tekinsoy- Murat Hanilçe (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018): 263-288.
- Suter, Henry. “Notes on a Journey from Erz-Rum to Trebizond, by Way of Shebb-Khaneh, Kara Hisar, Sivas, Tokat, and Samsun, in October, 1838.” *Journal of the Royal Geographical Society of London* 10 (1840): 434-444.
- Yetkiner, Cemal. “İstanbul’da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu.” *Akademik Orta Doğu* 3/1 (2008): 133-164.
- <http://www.dlir.org>. (erişim 05.01.2022)
-